

בכורים (1864-1865) "לתועלת ולשעשועי נפש כל אוהב חכמת ישראל ושפתנו הקדושה"

משה פלאי

הדחף ליצור ולהגות בשפה העברית. רשימת המשתתפים בכתב העת בשער נועדה ליצור תדמית חיובית של בכורים ככתב עת רלוונטי שמשתתפים בו גדולי הסופרים בני הזמן, כדרך שנהג כתב העת הווינאי *Jahrbuch für Israeliten*.³

מאמר העורך

בראש הגיליון בא מאמר פרוגרמטי של המוציא לאור, נפתלי קלר. הוא שטח בו את מטרתו בהוצאת כתב העת: "חפצי הוא הרמת קרן שפתנו הקדושה אשר לדגלה נשבעתי ובאהבתה אשגה מימי היותי".⁴ לדבריו, מטרה ייחודית לפניו, שהרי באותו זמן נדפסו כתבי עת אחרים וספרים בשפה העברית, ואין בכוונתו ללכת בדרכם. הוא כתב: "חפצי הוא להביא את מאמרי חכמי הזמן אשר נכתבו בשפת קודש בחוברת עם תהלוכות בני עמנו, צרכיהם ותועלתם עפי" רוח הזמן". אין בכוונתו להתחרות עם כתבי העת המוקדשים לחכמת ישראל, אלא להתייחד במאמרים הנוגעים להיבטים מעשיים של החברה היהודית על פי נסיבות הזמן. השבועונים שיצאו לאור "מביאים דבריהם מפוזר ומפורד בכל שבתות השנה, וגם ערב רב עלו אתם, בר ותבן יחדיו, קטן וגדול שם הוא". בדרך כלל אין בידי המוציא לאור לברור את החומר בגלל הדחוק בזמן, ועל כן הנדפס אינו מן המובחר. דרכו תהיה שונה. הוא מתעתד להביא "בקהל את תכלית ותמצית ידיעותינו והגיונינו על דבר מצב בני עמנו, חכמתם תהלוכותם ודרך מסעם בארצות העולם (לפנים או לאחור חלילה) מנחה בטנא שפת קודש; מנחה לדור ההולך אתנו עלי אדמות למען ידע מה הזמן דורש מאתו, ומנחה לדור הבא אחרינו אשר יבקש אף ימצא פה מורה דרך בקורות ותהלוכות הזמן הזה" (עמ' [III]).

כתב העת נועד לשרת שתי מטרות. האחת הייתה הערכת המצב הרוחני, התרבותי והחברתי של העם היהודי כדי להנחות את בני הדור שיִדעו להתאים עצמם לדרישות הזמנים המודרניים. המטרה השנייה הייתה תיעודית: למסור לדור הבא מידע על קורות הזמן במידה שיחפש בהם הצעות לדרכם שלהם. יתר על כן, בכתב עת זה נכלל תיעוד היסטורי לדורות הבאים, למען מי שירצו להבין את "דרכי וקורות הזמן הזה". העורך נטל על עצמו משימה לא קלה. כדי להיעזר בעצתם של יודעי דבר, הוא ביקש משני ידידים שיעמדו לימינו: יוסף ווערטהיימער (Josef Wertheiner) וד"ר

כעשרים שנה לאחר הופעתם של כתבי העת המשכילים בכורי השנה (1844), ספר בכורי העתים (1844) ובכורי העתים החדשים (1846-1845), שחקקו את השם בכורי... ככותר המבטא את דרכם ואת שאיפתם לחדש את כתב העת בכורי העתים, שחדל להופיע בתקצ"ב (1831), יצא לאור בווינה כתב עת עברי בשם בכורים בעריכת נפתלי קעללער (קלר). בהשוואה לכמה מהניסיונות בעבר להוציא כתב עת עברי באופן סדיר, בכורים הופיע בשני כרכים בשנים תרכ"ד-תרכ"ה (1864-1865) בהיקף עמודים מרשים: 256 עמוד בכרך הראשון וכ-244 עמוד בכרך השני, ובהם חומר מגוון ואיכותי.

העורך, נפתלי קלר (1834-1865), פרסם שירים ומכתמים בכוכבי יצחק ובהמגיד, ועסק בהגהה ובהוראה בווינה בראשית שנות השישים של המאה התשע-עשרה. הוא יזם וערך את שני הכרכים של בכורים, אך נפטר לאחר שהכין את החומר לכרך ב ולא הספיק להוציאו לאור.¹ ידו של עורך מיומן ומסודר ניכרת בכתב עת זה במאמר העורך הפותח את הגיליון ומצהיר על דרכו של בכורים בעמודי תוכן העניינים המסודר בראשו ובהדפסת לוח שימושי מפורט לשנת תרכ"ה כחלק מן החוברת, במטרה לעניין חוג קוראים רחב.

בשער הכרך נמסר מידע על דרכו של העורך בכתב העת החדש: "בכורים לשנת ה' תרכ"ה עם הלוח לשנה היא. מחברת אוגרת מאמרים לתועלת ולשעשועי נפש כל אוהב חכמת ישראל ושפתנו הקדושה מאת החכמים [...] ומאת המוציא לאור נפתלי קעללער".² בהמשך השער נכתבו שמות המשתתפים: "א"ב גאטטלאָבער, דוד גאַרדאַן, פ"מ היילפערן ז"ל, אייזק הירש ווייס, אהרן יעללינעק, א' לאנגבאנק, מ"ה לעטערס, אברהם לעוויזאהן ז"ל, ל' לעוויזאהן, זה"ל, שמעון סאַנטאַ, יעקב רייפמאן, זלמן שטערן, ומאת המוציא לאור נפתלי קעללער". כן צוינה בשער שנתו הראשונה של הכרך, והובא מקום הדפוס בווינה ושנת ההדפסה, תרכ"ד.

השער הדגיש שני היבטים מרכזיים של הספרות היפה ומטרתה בתפיסת ההשכלה והנאורות. הספרות נועדה להיות לתועלת לקורא באופן כלשהו, אך עם זאת גם להביא לו הנאה ("שעשועי נפש"). הקורא המיועד הוגדר כמי שיש לו מחויבות לשני תחומי יסוד ביהדות. מחד גיסא "חכמת ישראל", שהיינו התעמקות בלימודי היהדות בשיטות מודרניות בנות הזמן, ומאידך גיסא אהבה ל"שפתנו הקדושה", וממנה

של התלמוד דחו את דרכי החידוד והפלפול, משום שידעו "שעל פיהם לא יעלה בידם מאומה מאמתיות כונת בעלי התלמוד" גם רש"י התנגד לדרכי חריפות והפלפול המביאים לפירוש משובש (עמ' 1).

נושא חריפות והפלפול עלה בדיונם של המשכילים מאז ראשית ההשכלה כעיוות התלמוד וסטייה מדרכי לימוד רצינוליים של הטקסטים. שי"ר כתב בנושא זה בכרם חמד בהביאו דוגמאות רבות מן התלמוד עצמו לביקורת חכמי התלמוד על דרך לימוד זו.⁸ כן דנו בסוגיית הפלפול משכילים ומבקרי התלמוד כיהושע השל שור בהחלוצין.⁹

ילינק עוקב אחר התפתחות צורת לימוד משובשת זו וקובע כי למרות התנגדותם של רש"י והרמב"ם לדרך לימוד זו, קמו רבנים רבים אשר "לא שמו לבם לקלע אל תכלית כונה האמתית של בעלי התלמוד, כ"א לבנות בנינים על קו תהו ואבני בהו, בנינים אשר לא שערום אבותיהם, ונקראו שמם 'חלוקים'". דרך לימוד זו התפשטה בארצות אשכנז ופולין ב-300 השנים שקדמו למנדלסון. ציון זמנו של מנדלסון נועד לסמן נקודת מפנה במגמות הרוחניות בין היהודים בעת החדשה. ילינק מייחס את שיטת ה"חלוקים", שימוש בחריפות ובפלפול, לר' יעקב פולאק (1470-1541), הידוע כ"בעל החלוקים". במשך הדורות התפתחו אסכולות שונות של סגנונות חלוקים הנקראים על שם הישיבות שהנהיגו אותם (עמ' 2). הוא מצטט מספר בשם לקט יוסף שהוא מורה דרך לדרשנים "איך יתלו ענין הכתובים על יתד הפלפול, כדרך הנהוג אז גם בדרוש" (עמ' 3-2). המחבר כינה שיטה זו "אחיות עיניים" וציין כי גדולי ההוגים ביהדות התנגדו לה, ובהם המהר"ל מפראג, בעל השל"ה (שני לוחות הברית, ישעיהו הלוי הורוביץ) ובנו, בעל ווי העמודים, ר' שבתי שפטיל הורוביץ, וכן ר' חיים יאיר בכרך בשו"ת חות יאיר (עמ' 4). לאחר מכן הביא דוגמאות של דברי פלפול של שטות (עמ' 8), ומצדיק ביקורת על מחברים שנקטו שיטות אלה. בהמשך הטעים כי אין לקבל כל מה שכתבו בספרים עתיקים כאמת לאמתיה, ומביא מדברי הרמב"ם באיגרת תימן שאין לקבל כל דבר הכתוב בספר כאילו ניתן בסיני, וכי יש לבדוק את אמיתות הכתוב (עמ' 15-16). עניין זה הוזכר ונדון בהרחבה בציון בידי יעקב רייפמאן.¹⁰ המאמר נכתב בסגנון בוטה של מחבר המאמין בדרכו והביע את כאבו על דרך פסולה זו ללמוד אחד ממקורות היהדות החשובים. הוא גייס את ידיעותיו הנרחבות בספרות התלמודית ופרשנותה להוכיח את צדקת טענותיו. מאמר זה הוא חלק ראשון של חיבור רחב יותר, שהמשכו בא בכרך השני, ובו יצא המחבר בחידוש לגבי ייחוס הפלפול לרבנים בני פולין. העורך התנצל על חלוקת המאמר לשניים משום אורכו, אף כי התחייב בהקדמתו שלא לפצל מאמרים (עמ' 26). ביקורת התלמוד מבית מדרשה של חכמת ישראל בחנה אמנם את הטקסט המקורי, אך לא פחות מכך עמדה לנגד עיניה דרך הלימוד המסורתית של התלמוד שנדרשה לפלפול סכולסטי. במקומה הציעה חכמת ישראל את הלימוד המדעי ההיסטורי הביקורתי.

היסטוריה יהודית - ראשי הגולה

מאמר חשוב אחר, מאת יעקב רייפמאן, המלומד שפרסם את מאמריו בכתבי עת עבריים משנות הארבעים של המאה התשע-עשרה, דן בתולדות משרת ראש הגולה, מהות המשרה, תפקידה, מטרתה, ודרכיהם ותכונותיהם של ממלאי התפקיד הזה בתולדות ישראל.¹¹ עם גלות צדקיהו לבבל חדלה המלכות בישראל ותחתיה באה משרת ראש הגולה. רייפמאן מזהה את הראשון שמילא משרה זו כשאלתיאל בן

ליאופולד קאמפערט (Leopold Kompert) מה"אהרבוך" הווינאי בשפה הגרמנית.⁵ העורך חזר על משימתו בכתב העת החדש: "לחבר את היופי והמועיל, את הישן והחדש יחדיו" (עמ' [III]). המשימה הראשונה חזרה על סממת ההשכלה וכתבי העת העבריים הקודמים, ואילו במשימה השנייה ביטא העורך שוב את ההשכלה המתונה המצדדת בשילוב הישן עם החדש. לאחר מכן מנה קלר את מהות החומר שיבוא בכורים במדוריו השונים:

(א) "דברים הנוגעים לחוכמת וקורות בני עמנו בכל זמן וזמן, תולדות אנשי שם וספריהם, קורות הקהלות בימי קדם", וכן "דברים המפארים ומהדרים כבוד חכמינו הקדמונים ז"ל ומגינים עליהם מדבת צוררנו". דהיינו, הגנה על היהדות והיהודים תוך הצגת תדמית חיובית של גדולי היהדות, כדי להשיב על ביקורת ודעות מוטעות על היהדות שנשמעו מהחוגים הלא יהודיים. הכתיבה אמורה הייתה להיות ברורה ובהירה ומושכת לב, ועליה ל"עורר הרוח לטוב ותושיה" (עמ' [iv]).

(ב) "דברים הנוגעים לקורות בני עמנו בזמן ההוה; שימת עין על הנעשה בינינו בכל ארצות פוזרנו בשנה הקודמת", ולצד זה הערכת מצב הספרות ומידע על ספרים חדשים שיצאו לאור, וכן הצעות לתיקונים בחברה היהודית ("כל דורש טוב לעמו").

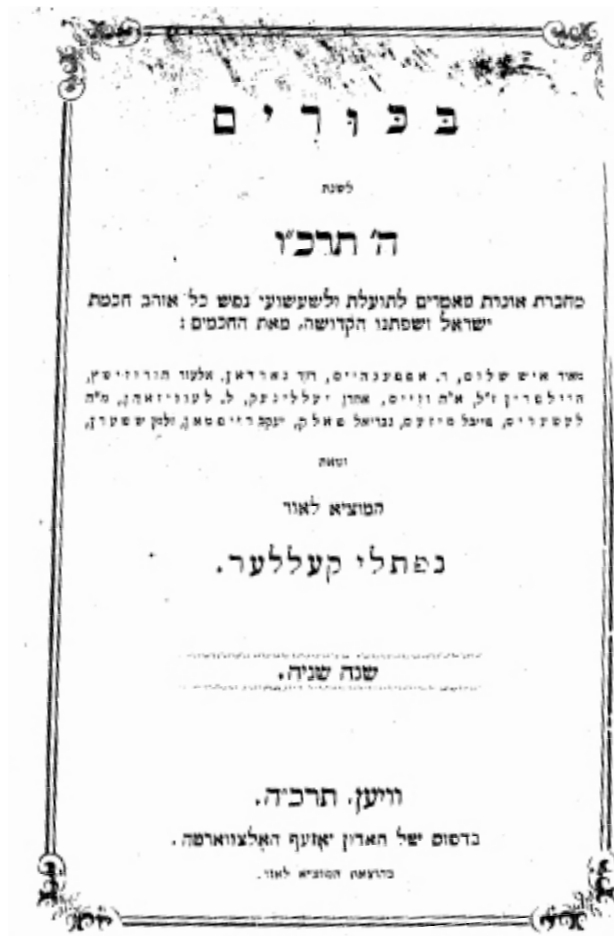
(ג) ספרות יפה, "דברי מליצה ושעשועי נפש (בעללעטרסטישעס)", בלטרסטיקה, "סיפורים בדויים (נאוועלען) קטנים", דהיינו בדיון, נובלות שיש בהם מוסר השכל ויושר המידות, המתארים דמויות בדור הנוכחי ואפיון. באשר לשירים, הוא ביקש שירים המבוססים על "ענין נשגב מתנ"ך או בקורות בני עמנו אחרי נסתם חזון", או "שירי זמן על נושאים נכבדי הערך", רק מאת משוררים ידועים, וכל אלה רק אם הן יצירות מקוריות בעברית ולא בתרגום משפות אחרות. הצהרות אדיטוריאליה אלה מעידות על שאיפה לצמצם את השירים ולא להדפיס שירי חרזים למיניהם כפי שנהגו כתיבי עת אחרים, כגון כוכבי יצחק, ולהימנע מתרגומי שירים, שאף הם מילאו את דפי התקופונים הקודמים.

העורך סיכם תפיסה זו של כתב העת ומטרותיו במילים הבאות: שלושת העניינים הללו "יעזרו להכין לנפש הקוראים עונג ותועלת יחדיו", ו"העבר יהי לראי מוצק לראות בו את הנחוי והמועיל לההוה", ואילו "מבעד למעטה המליצה ועדי היופי תנוציץ האמת ותלהיב את הרוח לעבוד עבודתה" (עמ' [IV]), ההדגשות במקור).⁶ כתיבתו של קלר מצטיינת בבחירות ובתמציתיות.

כרך א: "החכמה החדשה ההולכת אחוזת יד עם תורת ה' תמימה [...] הכתה שרשיה"

מאמר על דרכי לימוד התלמוד

אחד המאמרים החשובים בגיליון הוא מחקרו של המלומד אהרן יעלינינק (ילינק), הבוחן ומנתח את דרכי לימוד התלמוד בדורות הקודמים ב-300 שנה לפני מנדלסון, ומבקר את שיטות חריפות והפלפול שהנהיגו מפרשי התלמוד והעוסקים בהוראת התלמוד בלוויית דוגמאות.⁷ הוא מציין כי עוד בימי האמוראים היו שתי דרכים ללימוד התלמוד. היו שנקטו "בסברה ישרה לדין דין אמת לאמתו", ומאידך היו ש"שמו לבם לפלפל ולעיייל פילא בקופא דמחטא", ורבים מן האמוראים האחרונים בבבל הלכו בדרך זו. כבר בתלמוד היו שהתנגדו לדרך לימוד זו; ילינק מצטט את רבא, "לפום חורפא שבשתא". ואף הגאונים והמפרשים הראשונים

היהודים בבבל, ומדגים כיצד יכול חוקר מודרני לשחות בים התלמוד ולהוציא ממנו פניני ידע על הראליה היהודית בימי קדם.

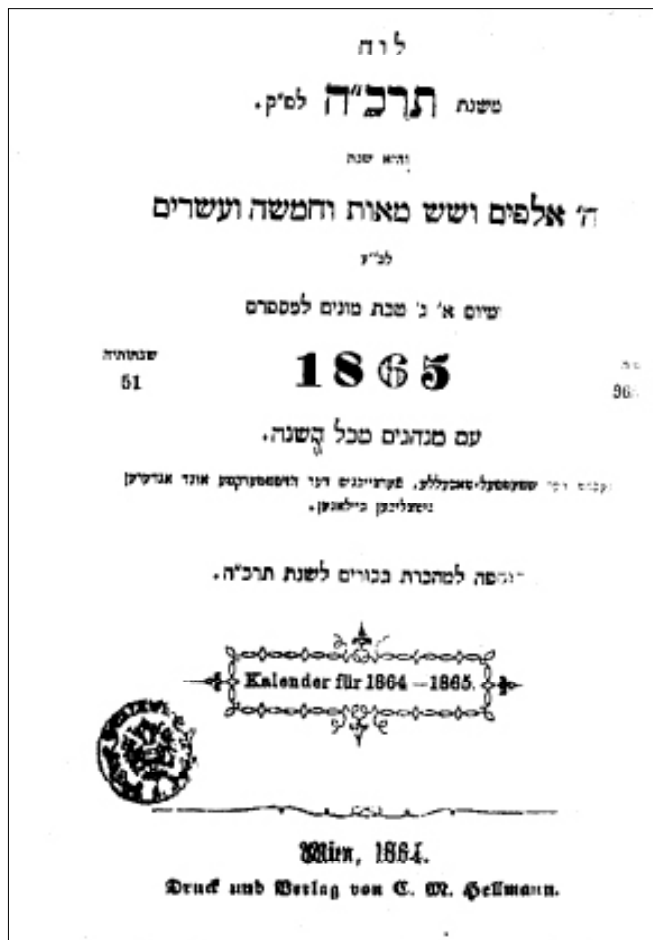
תולדות חכמי התלמוד

אחד המדורים החשובים בכתב העת היה מדור הביוגרפיות. במסגרת זו נדפס פרק מתוך הספר בכתובים קורות **תנאים ואמוראים** שהניח אחריו אברהם לעווזאהן ז"ל בכתב יד והביאו לבית הדפוס אחיו, יהודה ליב לעווזאהן (לוויזון). המחבר יצר פסיפס ביוגרפי של חייו ושל דמותו של רבי יהושע בן חנניה, המבוסס על המשנה והתלמוד וציין את המקורות למידע זה בהערות.¹² הביוגרפיה מספרת על תאריך הולדתו ואנקדוטה על אמו המעוברת, שהייתה עוברת בבתי מדרשות שיתפללו בעבור העובר שיהא חכם, ושעל כן נאמר עליו ועליה, "אשרי יולדתו!". אחד לאחד צירף המחבר את קטעי דמותו של רבי יהושע: שהיה נפח במלאכתו ופרנסתו בדוחק, היה לוי ורבי עקיבא נתן לו מעשר, כיהן כאב בית דין של ר' גמליאל ביבנה, והיה מקובל על הקיסר טריאנוס, שכיבדו (עמ' 26-27); מקום מגוריו היה בפקיעין. בהמשך עבר המחבר ל"דבר ממהותו ואיכותו, כחו וגבורתו בטבע, במדות ובכל חכמה", ותיבל את תיאוריו בסיפורי אנקדוטות בסגנון

בנו של יהויכין, על פי סדר עולם זוטא. ראש הגולה האחרון היה דוד בן זכאי, בזמנו של סעדיה גאון. תפקידו של ראש הגולה היה שונה מתפקיד המלך או הנשיא. תפקיד הנשיא היה להורות משפט וללמד תורה, ולהורות לעם את הדרך שילכו בה. ואילו תעודת ראש הגולה, "לרדות בעם בחזקה וללחצו בשבט אשר ניתן לו מאת המלך, לבלתי סור ימין ושמאל מכל אשר אמר לו הנשיא, להעניש את כל הסר ממנו. אבל לא ללמד תורה ומצות" (עמ' 39). ועוד, תעודתו כללה גם "נתינת רשות לדון" (עמ' 41), ואם היה מהיר בחכמת התורה, היה עליו גם לדרוש פעם אחת בשנה (עמ' 41).

הפרק הבא מתאר את "הליכות ראשי הגולה", שהיינו התנהגותם ומנהגיהם. לפי תיאורו הם חיו חיי רוחה ונהנתנות: היו מזמרים לפניהם בשכבם ובקומם, האריכו בארוחותיהם, "עשו להם גנות ופרדסים", רכבו במרכבת זהב, נהגו בשררה, הופיעו לפני המלך, חגרו אבנט ככל פקידי המלכים (עמ' 42-43). מבחינת סמכותם, כותב רייפמאן בפרק "תכונת ראשי הגולה", נתנו "חתימתם בארץ" והפילו "אימתה ופחד על העם אשר תחתיהם" (עמ' 44). כמה מהם אף לא הקפידו על קיום המצוות (עמ' 45).

המאמר משחזר פרק עלום במערכת החיים הקוויזי-עצמאיים של

וגם "מעט מספרי החכמים אשר לא מבני ישראל המה" (עמ' 54-55). המחבר מאפיין את אביו כמי ששילב יהדות עם לימוד ספרי תכונה קדמונים ואף ספרי המשכילים החדשים בנושא זה. הוא מתאר את אהבתו ללימוד במיוחד את ספרי חכמי ספרד, ספרי הראב"ע, הכוזרי, חובות הלבבות הי"ד (היד החזקה) והמורה (מורה נבוכים) להרמב"ם ופירושו של הרמב"ן לתורה, וכן העריך את פיוטי הספרדים, אך לא קיבל את כל תופסי העט ועושי החרוזים בין הספרדים (עמ' 55). הוא מצייר את אביו כמשכיל לכל דבר, כולל יחסו לפיוטים, אך זכות קדימה הייתה ליהדות: "התורה היתה לו לגבירה והחכמות לרקחות ולאופות" (עמ' 58). נוסף על תכונותיו וחיבוריו היה אביו גם איש ציבור ופעיל בקהילה, ושימש ראש הקהל בזאלקווא במשך שלושים שנה (עמ' 59). לטריס מדגיש את חשיבותה של הביוגרפיה מעבר לתיאור תולדות חייו של אביו, כיוון שאביו מייצג מעין פרדיגמה למצב העם. הוא מסכם, "תולדות חיי אבי ז"ל קשורים המה ולא יפרדו ממעמד ומצב אחי ועמי בארץ גאליציען בעת ההיא; וכל איש משכיל בעיני יראה ולבבו יבין: איך לאט לאט התעוררו תועי לבב משנתם, ומאפל ומחשך עיני עורים תראינה אור בהיר במושכלות תושיה ודעת" (עמ' 60). ביוגרפיה אישית זו היא אפוא ביוגרפיה של תקופה; של מעבר לתקופת ההשכלה.

"מעשה ב-", "פעם אחת", הנקראים כסיפורים מעניינים, המציירים את אישיותו המיוחדת (עמ' 28-29). על תכונת אופיו הוא כתב כי "הוא היה עניו ומתון גדול", והדגים זאת בסיפורו של עקילס שבא להתגייר ושאל שאלות את ר"א (רבי אליעזר בן הורקנוס) "ונמצא רגזן כב"ש [כבית שמאי]. בא לר"י ומצאו עניו כהלל ונתגייר" (עמ' 30).

בין האנקדוטות המתארות את אופיו הביא המחבר את הסיפור על מחלוקת בין רבן גמליאל הנשיא לרבי יהושע בדבר עיבור השנה. רבן גמליאל הורה לרבי יהושע: "גזרני עליך שתבוא אצלי במקלך ובמעוטיך ביוה"כ שחל להיות בחשבונך". לסוף נעתר רבי יהושע ונהג לפי גזרתו של רבי גמליאל, והוא "נטל מקלו ומעותיו בידו והלך ליבנה אצל ר"ג ביום שחל יו"כ להיות בחשבונך". רבן גמליאל "נשקן על ראשו וא"ל: בא בשלום רבי ותלמידי רבי בחכמה ותלמידי שקבלת את דברי" (עמ' 31).

לוויזון אפיין את ר' יהושע ש"היה חכם בכל למודיות וחכמות", והביא סיפורי תלמוד על כך (עמ' 31). כמו כן הביא מאמרי חכמה שאמר (עמ' 32), שאלות ששאלוהו מלכים וכל חכמי ישראל (עמ' 33-34), וויכוחים שניהל עם אדריינוס המעידים על חוכמתו. ואכן אומרת הגמרא בסוטה, "כשמת ר' יהושע בן חנניה בטלו אנשי עצה ופסקה מחשבה מישראל" (עמ' 35).

גם ביוגרפיה זו מעידה על תרומתו של רב, חוקר תלמוד, לחכמת ישראל העברית, ועל דרכו באיסוף שקדני של חומר סיפורי מדגים ומימרות מן התלמוד, המשמשים חומר גלם לביוגרפיה מודרנית.

ביוגרפיה מאת לטריס על אביו

מאיר הלוי לעטעריס (לטריס), שכתב ביוגרפיות קצרות על סופרי ההשכלה כיצחק אייכל, יצחק ארטור ושולם הכהן, עשה חסד של אמת עם אביו וכתב את תולדותיו.¹³ הביוגרפיה כתובה כבן הכותב על אביו מתוך יראת כבוד ואהבה, כנשמע מן הכותר, "תולדות אבי היקר, הורי ומורי אורי וישעי, הרב החכם מוה"ר גרשון הלוי לעטעריס ז"ל. מאתי בנו מכבדו ומוקירו כל עוד רוחי בי".

הביוגרפיה משרטטת בקווים כלליים את הרקע החברתי והרוחני בדור הקודם, דורו של אביו, שהיה "דור ענן וערפל, דור עקש ואין תבונה", כמקדים את דור ההשכלה. אך את אביו הוא מאפיין כמבשר ההשכלה, וכאחד ה"אנשי" [א] [ה]מצוינים חקרי לב זעיר שם זעיר שם ילכו לפניו, כמו לסול המסלה, לשום העקוב למישור, וכמו מורי דרך לדור יבוא" (עמ' 50).

בין ראשוני המשכילים שעמלו להפיץ השכלה "בין רבבות אלפי תועי לבב" הוא הזכיר, בין השאר, את יהודה ליב בן זאב, יצחק סאטאנוב, נחמן קרוכמאל, שלמה דובנא ושולם הכהן (עמ' 51). הוא כרך ביניהם את אביו, "אחד מן האנשים המצוינים האלה בארץ גאליציען, אשר ראה אור כמעט בעוד חושך כסה ארץ מולדתו [...] היה גם אבי היקר" (עמ' 52).

הביוגרף סקר את תולדות משפחת אביו מאז גירוש ספרד, בריחתה להולנד, עיסוק המשפחה בבית הדפוס הראשון העברי בפולין בעיר זאלקווא (עמ' 52-53), גידולו וחינוכו של אביו, ועיסוקו בבית הדפוס, שאותו פיתח. עם עיסוקיו הוא "הלך בדרך תופשי תורה העתיקים", לפי הגדרת המחבר, שידעו לשלב מלאכה עם לימוד תורה, ודרכו בלימוד התלמוד לא התבטאה בחריפות, אלא השתדל "לבאר דברי קדמונינו כפעם בפעם על פי חכמות החיצוניות". הוא התעמק בספרי חכמי ישראל

נקרולוגים לאנשי מופת שהלכו לעולמם

מדור שלא מצאנו דוגמתו בכתבי העת האחרים קשור במידה מסוימת במדור הביוגרפיות, ובו צוינו חכמים ואישים ידועים שנפטרו באותה שנה.¹⁴ מדור זה נכתב בידי המוציא לאור עצמו, קלר, ובו העלה קווים לתולדותיהם, להגותם ולתרומתם של אישים אלה. המאמר הראשון והמקיף ביותר הוא על החכם יחיאל מיכל זקש, שהיה מטיף בברלין והשתתף בכתבי העת העבריים במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה. המחבר מבכה את הסתלקותו של "אחד הגדולים אנשי שם מבין החיים, אחד הצדיקים הישרים והתמימים אשר היו למופת לבני דורם" (עמ' 219).

קלר מאפיין אותו כמי ש"יותר שהיה נאה דורש היה נאה מקיים", ואגב אורחא הוא רומז גם שהיה דרשן ידוע, ומעיד עליו שקיים גם מצוות קלות מן המצוות המעשיות והמוסריות ולא כמצוות אנשים מלומדה. מלבד ידיעותיו ביהדות הצטיין בחכמות שונות, וידע יוונית ולטינית והיסטוריה קדומה, וכן היה סופר מהיר "בלשוננו הקדושה" וידע להתבטא בקיצור ובבהירות.

לדבריו, המנוח היה רחוק "מאלה האודים העשנים מאש קנאת הדת מריבי עם וכהן, אשר חדשים מקרוב באו להחשיך את זיו החכמה, ולהביא אופל ימי קדם באמונות ודיעות". עם זאת, זקש היה מן המתנגדים לרבנים הרפורמים באספתם בברונשווייג, "אשר רצו לפי דעתו לפרוע פרעות ביד חזקה ולהרוס דברים רבים אשר בקודש יסודתם" (עמ' 222). נקרולוג אחר הוקדש למשורר דוד זאמושיץ איש ברסלוי, שפרסם שירים בכתבי העת העבריים ושעשה לו שם "בספריו אשר כתב לשעשוע נפש ולחנוך בני הנעורים", כגון **אגודת שושנים** (1826/7), **אש דת** (1834), וכן **מפתח בית דוד** (תקפ"ג, 1823) שהוא ספר אגרונים, ו**רסיסי מליצה** (1821) (עמ' 226).

ימי זיכרון לחכמי ישראל בדורות עברו

מאמר מקורי הובא כנספח ללוח השנה ובו הצעה לחדש את המנהג לציין את יום הפטירה של גדולי ישראל כיום זיכרון לכבודם. המאמר הוזמן מהמחבר, זלמן נ' כ"ט שטערן (שטרן), ונדפס כתוספת מיוחדת ללוח השנה לתועלת הקוראים. המחבר מציין כי מנהג היאהרצייט, "יום שמת בו אביו ואמו", "הוא מנהג טוב יפה ונאה למען ילמדו הדורות לעשות כמעשיהם וללכת באורחותם והוא מנהג קדמון מאד ונודע בימי חכמי התלמוד". לעניין ציון יום הזיכרון של גדולי ישראל הוא מביא את דברי רש"י, "ובתשובת הגאונים מצאתי כל הנך רגלא **דאמוראי** היינו יום שמת בו אדם גדול קובעין אותו לכבודו ומדי שנה בשנה כשמגיע אותו יום מתקבצים ת"ח מכל סביביו ובאים על קברו עם שאר העם להושיב ישיבה שם" (עמ' XXIX).¹⁵

כדי לקיים מנהג זה יש צורך ברשימת גדולי ישראל וימי הזיכרון שלהם, ורשימות מעין אלה שהכין יום טוב ליפמן צונץ בלוחות שנה אינן עונות על הדרישה (גם לדעתו של צונץ), משום שהוא קבע את התאריכים הלועזיים שאינם זהים עם ימי הזיכרון בלוח העברי. על כן ביקש המחבר מן הקוראים לשלוח אליו מידע על פטירות אישים ידועים ותאריכי מותם.

בין גדולי ישראל שִׁלל המחבר ברשימות לחדשי ניסן עד אדר ציון במיוחד יעקב עמזן בפרטים ביוגרפיים רבים, ובהם תאריך פטירתו, מקום קבורתו, וכן הערכה על תכונותיו ותרומתו, מאבקו נגד כת שבתאי צבי, וספריו. כן אוזכרו קטעים מתוך האוטוביוגרפיה של עמזן, "מגילת

ספר", שנדפסו בהמאסף לשנת תק"ע.¹⁶

בין גדולי ישראל האחרים הוא הביא את רבנו מאיר, המהר"ם מרוטנבורג; "הרב התוכן וסופר זכרונות" ר' דוד גאנז; הרא"ש, אשר בר יחיאל; דוד אופנהיים, בעל אוצר גנזי הספרים; החכם ברוך בן הרופא יונה ייטלס, וכן ציון המצבה על קברו; הרמב"ם; "החכם המפורסם הנודע במחנה העברים אשר הרים כבוד לשון עברית הרב ר' נפתלי הירץ וויזל". בין גדולי ישראל פָּלל המחבר גם משכילים ידועי שם, רופאים ושתדלנים.

ענייני דיומא - מצב בני ישראל בימים ההם ובזמן הזה

חלק נכבד של הגיליון הוקדש למאמרים על מצב היהודים בתפוצות השונות בשנה הקודמת. המאמר מאת דוד גארדאן (גורדון), עיתונאי ועוזר העורך בשבועון העברי **המגיז**, הוזמן בידי העורך, כפי שנמסר בהקדמה.¹⁷ המחבר העלה את חשיבות כתיבת ההיסטוריה של עמים, שהופיעו על הבמה האנושית בזמן מן הזמנים, הן הגדולים שבהם שהשפיעו אל האנושות והן הקטנים שהשפעתם לא ניכרת. אך אלה גם אלה אבדו מן העולם, ואילו העם היהודי שָׁרד למרות השינויים והתמורות בהיסטוריה האנושית והצרות והסבל אשר עברו עליו. הוא הדגיש את התופעה המופלאה של הישרדות העם היהודי (עמ' 138).

כדי לעמוד על מצבו של העם כיום, חייב היה המחבר להשקיף מעט אחורה ולהשוות את מצב העם בעבר הקרוב למצבו בימיו. סקירתו התחילה באוסטריה, שבה מצב היהודים היה בכי רע, והם היו נתונים לחוקים "לא טובים" ולהגבלות שונות בחייהם. המצב השתנה עם החקיקה של הקיסר פרנץ יוזף שנתנה מעמד שווה לכל בני הדתות השונות ואפשרה ליהודים לבחור ולהיבחר לבית המחוקקים, וכן אפשרה לעורכי דין יהודיים להופיע בבתי המשפט (עמ' 139-140).

המחבר הזכיר שני חוקים שנחקקו שנה קודם לכן. האחד התיר ליהודים לשמש נוטריונים וליהודי בוקובינה לרכוש קרקעות (עמ' 140). אמנם החוקים היו היהודים מקבלת שוויון זכויות מלא, אך לא בגלל השלטון כי אם בגלל ריבוי הלאומים השונים בממלכה, שכל אחד מהם דרש את טובת בני הלאום עצמו (עמ' 140). כמה מהם עדיין הגבילו את חופש המסחר של היהודים במקומותיהם, כגון האיסור בלבוב על יהודים לעסוק במסחר במקומות שנמנע מהם לגור בהם (עמ' 141). הממשל המקומי סירב להעניק שוויון זכויות ליהודים למרות פניות הממשלה, וכך גם בהונגריה ובעוד מקומות.

המצב בפרוסיה היה שונה. התושבים התייחסו בחיוב ליהודים, אך הממשלה והשרים לא הנהיגו את חוקי שוויון הזכויות של כל התושבים, כולל היהודים, והמחבר הביא מקרים שבהם נבחרו יהודים להוראה בבית הספר הכללי וכן באוניברסיטה, אך המינויים בוטלו בלחץ שר החינוך. יהודי לא יכול היה גם לכהן כשופט מחמת נוסח השבועה שיסודה נוצרי (עמ' 142). עם זאת, הוא לא סבר שבעבר היה מצב היהודים טוב יותר, משום שבימיו עדיין נבחרו יהודים למועצות הערים וארבעה מבני עמנו נבחרו לבית המחוקקים של הממלכה. גם בארצות אשכנז האחרות, הקטנות והגדולות, "הוטב גורל אחב"י בשוויון-הזכויות". חוקי שיווי הזכויות עברו בהן וליהודים ניתן חופש המגורים. בווירטמברג נחקק חוק שוויון זכויות והרבנים ומשרתי הקהילות קיבלו את משכורתם מן הממשלה, ככהני דתות אחרות, ועניי היהודים נהגו מתמיכה, ככל האחרים. נוסח השבועה שונה כדי לאפשר ליהודים להישבע בבית המשפט (עמ' 143).

"שם אור חדש על אחב"י [אחינו בני ישראל] האיר ויצאו מעבדות לחרות ומאפילה לאור גדול". רק ברומא ובנותיה, ובמקומות שלטונו של האפיפיור, "שם עוד רע ומר גורל אחב"י כבימי האופל והצלמות. שם סך בענן שנאת וקנאת הדת מעבור קו אור החפשה והדרור וימש חושך". הכותב התפרץ בהתרגשות ובהזדהות עם גורל בני עמו, "הה מי יכיל כח לצייר בחרט אנוש דמות מצב ארבע אלפים נפש אחב"י היושבים בעיר רומא. שם ככהמות שדה נדמו, כצאן לטבח יובל; היו לטרף ולמרמס באין מציל" (עמ' 150).

ברוסיה התחילו היהודים "לשאוף רוח חיים חדש" מאז עלה הקיסר אלכסנדר השני לכס המלוכה. אביו, "הקיסר ניקאולוס הכביד עולו על צוארם בכל עוז תגרת ידו הקשה". התקנות שהנהיג לעתים לטובתם היו "רק למראה עין", ובסתר לבו שאף שימירו את דתם. עתה, תחת שלטונו של אלכסנדר השני, נחקקו חוקים חדשים וטובים לטובת היהודים. הותר ליהודים להשתקע בערי הממלכה, וכן התמנו יהודים שסיימו את חוק לימודיהם ברפואה, לרופאי מחוזות ובתי חולים. צעירים יהודים פקדו את האוניברסיטאות שנפתחו שעריהן. בתי ספר רבים נוסדו מטעם הממשלה ללימוד תורה ומדע "בסדר ישר". שני בתי ספר לרבנים ומורים הוקמו, בוילנא ובז'יטומיר (עמ' 151).

בפולין בוטלו "רבים מהחוקים העתיקים והגזירות הרעות אשר העיקו על אחב"י", ומסים מיוחדים כגון מס על בשר כשר ומס גולגולת אשר הוטל על יהודים שבאו לעיר הבירה ורשה, והונהגו תקנות טובות להקל על סבלם (עמ' 152). מרד הפולנים ברוסיה שנכשל הסב נזק רב ליהודים שהשתתפו בו, והפולנים גילו שוב את שנאתם גם ליהודים שתמכו בהם נגד רוסיה. הכותב הביע את תקוותו שהקיסר לא ינקום ביהודים בכללם באשמת היהודים המעטים שנלחמו נגדו (עמ' 152-153). ובהיבט חיובי הוא דיווח על הקמת חברת מרבי ההשכלה בין היהודים ברוסלאנד בעיר פטרסבורג, שמטרתה להפיץ את ההשכלה בין היהודים (עמ' 154).

בתורכיה מצב היהודים לא היה ברור ואי אפשר היה לסמוך על הידיעות המגיעות משם. מונטיפיורי הצליח לקבל אישור "כתב הדת" לטובת היהודים מן הסולטאן, שניתן לו לפני יותר מעשרים שנה, אך אין בכוחה של הממשלה למנוע אפליית היהודים (עמ' 154-155).

וכך המשיך גורדון למסור מידע על מצב היהודים בארצות נוספות: יוון, ששותררה משלטון תורכיה, קווקז ודגסטאן, הפלשים בחבש, סין, פרס, מרוקו (עמ' 159-165), ואמריקה, שביחס אליה הוא הזכיר את מלחמת האזרחים ואת הניסיונות לשנות את החוקה באופן שתצמצם את זכויות היהודים (עמ' 166-167).

לפנינו אחד הדיווחים הנוגעים ללב על מצב היהודים בארצות פזוריהם בזמן אמת. הנושא המרכזי היה, כמובן, מתן הזכויות ליהודים בארצות השונות או היעדרן, והמחבר יכול היה לדווח על שינויים לטובה בארצות אחדות, אך עם זאת גם להביע את דאגתו ליהודים באותן ארצות שלא זו בלבד שלא קיבלו את הזכויות המיוחלות אלא נאלצו גם להתמודד עם שנאה גוברת והולכת שבעיקרה היא שנאה דתית למי שדתו שונה מהדת השלטת. הסוקר היה כותב מעורב, שלא היסס להביע את רגשותיו לתיאור אחיו היהודים האומללים הממשיכים לסבול בגלותם ואינם נהנים מרוח החירות והדרור והסובלנות שפקדה את עמי אירופה בעקבות "אביב העמים", וייחסו את התמורות לטובה לאלוהות: "יד ד' עשתה זאת"; "אצבע אלהים", וכדומה.

בהיעדר מידע מדויק ובשל צורך להתבטא ולצייר את המצב, נדרש

בצרפת מצבם המדיני של היהודים היה טוב. הוא לא השתנה מאז "המרדה הגדולה" בשנת 1793. בצרפת אין הבדל בין דת ודת, ולגבי שוויון הזכויות אין הבדל בין הדתות השונות. כל הנולד בצרפת נחשב לאזרח שווה זכויות. אין משרה ותפקיד גבוהים שהיהודי לא יוכל להתמנות להם, וזכויות אלה קיימות גם בארצות שצרפת כבשה באפריקה, שם הוציאה את היהודים מעבדות לחירות (עמ' 145-146). הכותב ציין את תרומת יהודי צרפת ליהדות העולם בהקמת חברת כל ישראל חברים, שב"שלוש" שנות קיומה כבר עזרה ליהודים במצוקה. מצב דומה היה באנגליה. היהודי שם היה אזרח בריטניה לכל דבר, ללא כל הבדל לגבי זכויות האזרח וזכויות אחרות, והוא הדין בארצות שתחת השפעתה. כאן הדגיש המחבר את מסורת החופש הבריטית מזה מאות שנים. היהודי נבדל מיתר תושבי הארץ "רק בדתו ואמונתו", והוא אפיינו אותו בדרך שונה מיתר יהודי הפזורה: "אך בדרך ארץ, נמוס המוסר ובכל תהלוכותיו ומחשבותיו בדברי חול, הנהו איש בריטאני גמור לכל משפטו והלכתו" (עמ' 146). הקהילה היהודית יסדה עוד לפני שנים את אספת שלוחי הקהילות, המטפלת בכל ענייני היהודים בארץ זו ומחישת עזרה ליהודים במצוקה בארצות אחרות. בראש החברה עמד עד זמן לא רב קודם לכן סר משה מונטיפיורי, והחברה שיתפה פעולה עם חברת כל ישראל חברים הצרפתית, שבראשה עמד אז אדולף כרמיה (עמ' 146-147).

לנוכח תופעות חיוביות אלה בצרפת ובאנגליה, יצא המחבר מגדרו ומדיווחו העובדתי ופנה בקריאת שבח לבורא: "אמנם כן! לא היתה כזאת בישראל מעת גלותו מעל אדמתו והלך בגולה מדחי אל דחי. יד ד' עשתה זאת, נפלאות היא בעינינו. הן בכל דור ודור הקים ד' מושיעים לישראל בארצות פזוריהם; אנשים נכבדים וגדולים בחצרות המלכים; אך כל גדולתם היתה כענן בוקר משכים הולך". הללו היו תלויים בחסדו של המלך ובשגיונותיו. ואילו בימיו התבסס מעמדם על החוקה, "ואחדות כל ישראל מאד נעלה היא בזמן הזה כמוהו לא היתה מעולם". והוא סיכם במילים "אצבע אלהים הוא!" (עמ' 147-148).

בשוויץ הממשל הוא רפובליקה, ואף על פי כן גורל היהודים שם היה רע ולא היו להם זכויות אזרח בארץ זו, המתגאה ברעיון החופש. בערים רבות נאסר עליהם להתישב, ובפלכים רבים הם נחשבו גרים, ושנאת הדת הכבידה עליהם. אך המצב התחיל להשתנות לטובה בכמה מחוזות. לדוגמה, בציריך נבחר אותה שנה יהודי "לראש בית ספר החכמה אשר שם" (עמ' 148). כמה ארצות, כגון ארצות הברית והולנד, נמנעו מקשרי מסחר עם שוויץ בגלל "שנאת יושבי שוויץ לבני ישראל" (עמ' 149).

ובארצות אחרות: בהולנד ובבלגיה, מצב היהודים "טוב מאד". הם נהנים מכל הזכויות כאזרחים אחרים ו"יושבים לבטח תחת צל חוקים צדיקים ומשפטים טובים". איטליה החדשה, תחת שלטונו של המלך ויקטור עמנואל (ויטוריו עמנואלה), שינתה את היחס ליהודים: "בקע כשחר אור הצלחת ישראל, והאור הזה הולך ומאיר עליהם מיום ליום". "ממשלת המלך הישר הנזכר לא תבדיל בין דת לדת בין עם ועם". יהודי כיהן כסופר וכמזכיר הראשון במשרד לענייני חוץ של המדינה, והכותב הביא דוגמאות נוספות של יהודים במשרות בכירות. הוא הזכיר את חטיפת הילד מוראטארה ב-1858 על ידי משטרת האפיפיור בבולוניה, וציין כי אותו זמן התמנה יהודי למורה באוניברסיטה בבולוניה (עמ' 149-150). גם כאן יצא המדווח בקריאה, "האין זאת אצבע אלהים?" בכל מקום באיטליה בשליטתו של המלך ויקטור עמנואל,

גם בית ספר וחברות לגמילות חסדים וחברה קדישא (עמ' 119-120). בשנת 1858 הוקם היכל רפורמי שכלל 4,000 מתפללים, והרב ד"ר אהרן יעללינעק (ילינק) נבחר כדרשן (עמ' 119). מספר היהודים בווינה באותו זמן היה 25,000 (עמ' 120).

בין המוסדות האחדים שנוסדו בווינה, "מפעלי הטוב והחסד אשר פה" (עמ' 120), נוסד בית ספר ללימודי האמונה בעבור נערים ונערות ההולכים לבתי הספר הכלליים, שבו לימד הרב מאנהיימר, וילינק נתמנה למנהלו. בתכנית הלימודים בבית ספר זה לימדו "דקדוק לשון עבר, העתקת התפלות מכל השנה, תורת משה וחלקים אחדים מנביאים וכתובים, קורות ישראל ועיקרי האמונה". בבית הספר הייתה גם ספרייה גדולה (עמ' 121). כמו כן נוסד ב-1843 בית חינוך לילדים קטנים מגיל שלוש עד שש (עמ' 123), ובית חינוך לאילמים וחרשים (עמ' 124). בין מפעלי הקהילה האחרים הוקמו בית חולים לבני ישראל, חברה קדישא, קופה של צדקה ובית תמחוי, חברות עזרה שונות לעניים, ליתומים, לנשים במצוקה (עמ' 126-127), וכן עזרה לאסירים (עמ' 130) ולסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה (עמ' 131), ועוד. נוסף על אלה הוקם בית מדרש שנחנך באותה שנה בהנהלתו של ד"ר אהרן ילינק, ובו למדו התלמידים המתחנכים לרבנות לדעת את "שרשי תורתנו שבכתב ושבע"פ וכל המסתעפים מהם", וכן ללמד את המון העם הטרודים בעבודתם יהדות בדרשות מתאימות. בין המורים והדרשנים: הרבנים הורוויץ, ילינק, וייס, ועוד (עמ' 133).

בסיום המאמר עשה קלר חשבון נפש על המצב הרוחני והדתי בקרב היהודים מאז תקופת ההשכלה הראשונה באשכנז. עם מות מנדלסון ובני דורו השתנה המצב הרוחני בין היהודים, והם דחו את שילוב החכמה עם התורה, "צמודות אשה אל אחותה בדרך טוב ונאות". מחמת העימות עם "תופשי התורה בדרך הישן", הקצינו בני הדור החדש את דרכם: "את הישן הוציאו מפני החדש ובחדש מאום לא הביאו מלבד דברים קטני הערך". אולם בשלושים השנים האחרונות הבחין קלר בשינוי המצב לקראת איזון בין המסורת למודרנה, ו"החכמה החדשה ההולכת אחוזת יד עם תורת ה' תמימה בכתב ובע"פ הכתה שרשיה". הוא ייחס תמורה חיובית זו לפעולותיהם הרוחניות של חכמי לב, מורי הדור כצונץ, שלמה ראפפורט, משה חיים לוצאטו, פראנקל, יצחק מרדכי יוסט, צבי גרץ וזולתם, והוא ראה בימים אלה "עת לעשות המה גם לתורה ולתעודה" (עמ' 135). וכמובן, הוא רומז להיגד החזור ונשנה בספרות ההשכלה: "עת לעשות לה' הפרו תורתך", בהסבר המשכילי. המאמרים על הקהילה היהודית בווינה מעידים כי כתב העת השתדל למלא תפקיד אינפורמטיבי בעיר מושבו ובקהילתו. אך נקודת השקפתו חרגה מעבר לווינה עצמה והתבוננה בתפוצות ישראל האחרות.

מצב היהודים בגליציה

הערכת מצב היהודים בגליציה נשלחה אל העורך בידי המשכיל אלכסנדר הלוי לאנגבאנק במאמר שנשא את הכותר המשמעותי "משא גאליציען"²⁰. המחבר קבע מתחילה את עמדתו לגבי המצב הרוחני של יהודי גליציה: בעוד נדיחי ישראל בגלויות השונות באירופה "מגמת פניהם קדימה לבא אל נאות ההשכלה ולעשות תושיה לפי רוח הזמן, הנה בארצנו זאת רק שְׁמָה ושערורה בקהלות ישראל במצבם הרוחני, ומאד ידאב לב כל שוחר טוב ומבקש תושיה לראות את העם כי פרוע הוא ובשקוציהם נפשם חפצה" (עמ' 207). עם זאת, יש אישים פרטיים שיש להם יד ושם בחכמה יותר מאשר היה בעבר, אך "העם בכללו עודנו שוכן

המחבר לביטויי לשון שגורים של אור וחושך, "שחר בוקע", "אור חדש האיר", "יצאו מעבדות לחרות ומאפלה לאור גדול", ועוד. הכללות לשוניות אלה כוונו לקהל קוראים שהיה אמון על ביטויים אלה ויכול היה להפנימם, ולקבל העשרה רגשית מן ההקשרים הטקסטואליים שהם רמזו עליהם.

הקהילה היהודית בווינה

כמה מאמרים הוקדשו ליהודי וינה ולקהילה היהודית בווינה. מאמר אחד מאת זלמן בן גאטליב שטערן, איש וינה, שבה עבד כמגיה וסדר דפוס, וההדיר ספרים קלאסיים ביהדות, מתאר את חנוכת בית הכנסת בווינה ביום 15 ביוני 1858, שהיה יום שמחה בקהילה.¹⁸ המחבר נתלה בדברי חז"ל, שביום ששון ושמחה, "חנכת בית אלהים", יש להזכיר את חורבן המקדש, ובמקרה זה, חורבן "מקדש מעט ובתי מדרשות בתי אלפנא דאורייתא", שאירע בשנת 1670, עם גירוש היהודים מהעיר, עת הרסוהו עד היסוד ובנו תחתיו כנסייה, ועתה הוקם מחדש בווינה. המחבר הביא תעודה היסטורית - טקסט שנחקק על מטבע זיכרון שהוטמן יחד עם אבן היסוד של הכנסייה "לכבוד ישוע המשיח בן אלהים", ובו נכתב, "אחיי גלות היהודים לא אמון במ הרס המלך האדיר לעאפאלד I מאיסטרייך את בית הכנסת שעמד פה טיהר מערת פריצים לבית אלהים וקידש אותו לשם הקדוש לעאפאלד נסיך איסטרייך לעבודת אלהי נוצרי רומי..." (עמ' 105).

הכותב הביא פרטים היסטוריים על פי ספר אנטישמי שמחברו ראה בהקמת הכנסייה סמל לניצחונה של הברית החדשה והכנסייה על הברית הישנה והיהודים. אותו מקור הזכיר גם את היהודי זכריה שבנה את בית הכנסת (עמ' 106, 114). מידע עליו מצא שטרן גם בנוסח מצבה בבית העלמין הישן (עמ' 110). המחבר תיאר את חנוכת הכנסייה באותו מקום בשנת 1671, והוסיף ומסר רקע היסטורי על הגבלות שהוטלו על היהודים בווינה בעבר וגירושם מווינה פעמיים במאות קודמות (עמ' 108). שטרן הציע לראשי הקהילה להקים מחדש את המצבה על קברו של ר' זכריה ולחרוט עליה את מעשיו למען הקהילה היהודית בהקמת בית הכנסת ובית המדרש (עמ' 113-114).

מוסדות הקהילה בווינה

מאמר אחר, שכתבו המוציא לאור, קלר, הוקדש אף הוא לקהילה היהודית בווינה, ואף הוא סקר את תולדות הקהילה היהודית בעיר ותיאר את מוסדות הקהילה היהודית.¹⁹ "ימים לא טובים היו הימים ההם", כתב המחבר על העבר, "ימים אשר נרדפו על צואר מחמת חקים מעיקים ומציקים" (עמ' 116). כפי שתיאר זאת גם שטרן במאמרו, יהודים לא הורשו לגור בווינה מעבר לימים אחדים וקיבלו לשם כך היתר מיוחד, אף כי לעשירי היהודים הותר לגור בווינה, רשות שקנו בכסף מלא, אך לא ניתן להם למנות רב ואב בית דין, ולא נחשבו "לעדת ישראל וכנסייה מיוחדת" (עמ' 117).

קלר תיאר את התפתחות הקהילה היהודית בווינה: בשנת 1811 קיבלה רשות מן הקיסר פרנץ יוזף לרכוש "בית למפעלי טוב וחסד". בשנת 1821 קיבלה רשות לבנות בית תפילה, והרב יצחק נח מאנהיימער מונה בידי הממשלה כמטיף שהנהיג סדר תפילה מודרני אך ברוח המסורת וחוקי השולחן ערוך (עמ' 117-118). עם הגירת יהודים מפולין הוקם בית תפילה מסורתי שבו נהגו במנהגייהם, דבר שגרם לסכסוכים בקהילה. כמו כן היה בית תפילה לקהל הספרדי, שהקים

אחרית הימים התייחס המחבר לשאיפת השינוי בכיוון מודרני ביהדות כאל שאיפת גאולה ארצית.

המצב החומרי והכלכלי של יהודי דרוהוביץ', גליציה

במאמר אחר, שאף הוא נשלח כמכתב אל העורך, כתב זעליג הכהן לויטערבאך (לויטערבאך), שהיה תושב העיר ופרסם סיפורים ומאמרים בכתבי העת וכן מחקרים במקרא ותלמוד, על מצבם החומרי והכלכלי של יהודי העיר דראהאביטש.²¹ כבמאמר הקודם, תיאר המחבר את המצב המוסרי של יהודי גליציה, הידוע לדבריו "כי ברע הוא", וכי הוא גרוע יותר ממצבם של יתר אחיהם בשאר המדינות. וכך הוא תיאר את ההמון שבעיקרו הוא חסידי, ואת מנהיגיו,

בלכתם אחרי אמונת ההבל ויהבלו, ישעו לקדושים אשר בארץ, ינהו אחריהם ובם ידובקו [!], לישועתם ישברו, ולדבריהם ייחלו כאשר ישאל איש בדבר האלהים, ויקבצו להם אנשים אשר אבדה תקותם, בעלי מזמות חמה ומדון, עזי פנים, רכי לבב, מתקדשים ומטהרים למראה עינים; בפיהם יברכו כל הגלויים אליהם ויחרפו כל איש לא יארח אתם לחברה; המה יתהלכו את אלהים בשמים ויאכלו כל טוב הארץ; כעלוקה ימוצו דם אחיהם אשר ימצאו חית ידם בועת אפם (עמ' 212).

במקום ללמד את ילדיהם בבתי מדרש חכמים או בבית ספר עברי ואשכנזי, שם ילמדו לדבר צחות בלשון הקודש ובלשון העם אשר הם יושבים בקרבם, ללמוד "קורות ימות עולם", "פלאי התולדה ומשפט הארץ", הם "אך בשגעון ינהגו". הם שולחים את ילדיהם ל"חדרים", "אל בית מלא צחנה ובאשה, מלא עתר ענן כלי מקטרת המורה" (שם). המחבר תיאר את ה"חדר" לפי מסורת התיאור המשכילי הסאטירי בחרוזים: בו

קול המולה כקול אחר הרחים, כקול רעם בגלגל כקול הסירים תחת הסיר וקול בוכים למשפחותם ישמע, זה יגהר וינהק, וזה יצעק, זה יצא ויתאפק, וזה על אומנתו ודודו מתרפק, זה יזמר וישורר, וזה יזורר, על הנער הזה ירים המורה מטהו, ועל הילדה הזאת ידהו, וזה יקח בדל האוזן ובשר אחורים, ולזה יכה באגרופ את השינים. - ככה יעשה כל הימים עד אשר יגדל הנער לשש שנים יצא חפשי מתחת סבלותו, ובעוד לא ידע קרוא מקרא ודבר דבור על אפניו יבוא אל חדר מורה, איש אשר אבד הונו בענין רע, עמק שפה וכבד לשון אשר לא יצליח למלאכת עבודה ומרכולת, ואשר נכמרו רחמי קרוביו ומיודעיו ויתנו לו בניהם (ומכחם יאצילו לו ברכה) למען ממנו ילמדו התורה והמצוה, חוק ומשפט (עמ' 213).

תיאור זה של מצב החינוך היהודי ב"חדר" מצטרף לשורה ארוכה של זיכרונות משכילים על חינוכם וגידולם, הנדרשים לתיאורים דומים ולבטיויים זהים.²²

החלק השני של דיווחו נשמע כשירה אוטופית ובה שינה המחבר את טון כתיבתו מן הקצה לקצה ומראה את צד החיוב שבעירו: "פה יצא אדם לפעלו ולעבודתו, הכנעני למערבו [על פי יחזקאל כז, 13], האמן למלאכתו, האכר למחרשתו, וישראל עושה חיל וחפצו בידו יצליח". העיר פורחת והיהודים גרים בה מזה 600 שנה, ועתה יש בה למעלה מאלפיים משפחות, כולם מתפרנסים מיגיע כפיהם. הוא פירט את המקצועות השונים שבהם עסקו יהודי המקום: 12 עובדים במלאכת הנפט, תעשייה פורחת המעסיקה יהודים רבים, שבעה בתי מלאכה לעיבוד עורות והעובדים כולם יהודים, וכן נגרים עושי כיסאות, שולחנות,

בערפל ויט אחרי התוהו". אף כי יש להודות שההשכלה התפשטה ביניהם בכמה אופנים בעל כורחם בהשפעת רוח העת שאי אפשר למנוע אותה, למרות התנגדותם של "החשוכים מורדי אור", אלה הן תופעות חיצוניות בלבד בנוגע לקשר עם גויי הארץ בענייני מסחר וכדומה. הכותב טען כי אין מי שידריך את ההמון בהשכלה אמיתית, בעוד הם סבורים "כי מגמת ההשכלה לעקור את הכל" (עמ' 207), ויש מהם הנוטים בכיוון מה שנראה להם כהשכלה, והם חוטפים "פרחים נאים" כלשהם, "תאוה לעינים", מתוך מכלול המרכיבים של ההשכלה, ומשוכנעים כי בכך אימצו את ההשכלה. אך זו אינה אלא "השכלה מזוייפת", והנוקטים אותה הריהם "קרחים מכאן ומכאן". לאנגבאנק הגדיר אותם: "לא נאורים יקרא שמם כי אם נעורים, נעורים ורקים מכל" (עמ' 208).

כדי להעריך את מצבם של יהודי גליציה הוא חילק אותם לשלוש כיתות. הראשונה פונה אל החסידות; אנשיה נוטים אחר הרביים שלהם ומתעלמים מאור הציוויליזציה. הם בורים גם ביהדות עצמה ונבערים בלימוד התלמוד. המשכילים בעם נלחמו בהם וחשבו כי הכניעו, אך הם התנערו וקמו שוב. הכת השנייה מונה את אלה המחזיקים בכל דבר ישן, אינם נוטים לחסידות ואף מתנגדים לה, ויש בהם יודעי משנה וגמרא, אך אינם מתמצאים במקרא ובוודאי לא בספרים עבריים, ובעותיהם הקדומות הם נלחמים בפורענות שאותה הם רואים ב"השכלה הארורה" (עמ' 208). הכת השלישית כוללת את אלה "הנקראים בשם נאורים", הלוהבים לבוש נכרי ומאמצים את הלשון היהודית אשכנזית, אך ידיעת השפה האשכנזית רחוקה מהם. הם לא למדו ולא שנו ולא שימשו תלמידי חכמים, ומתפארים כי הם נאורים משום שהם נוהגים היתר בכל דבר, ומחו מלבם את "זכרון דת אבותיהם" (עמ' 208). "תחת שלש אלה רגזה הארץ", נעזר המחבר בציטוט ידוע ממשלי. הוא הביא דוגמאות למלחמות החסידיים בכל ניסיון להנהיג חינוך מודרני, ולנטיות הנאורים להנאות שטחיות ולשעשועים.

המחבר הטעים את חשיבותו של החינוך, שהוא היסוד "לתהלוכות רוח האנושי", וכמשכילים אחרים הוא זיהה את שורש הרע בחינוך הפגום ב"חדרים" שבהם לומדים הילדים "אולת וכסל" ו"כל תעתועי הבל" - כי סדר הלמוד נשחת ומקולקל עד מאד. המורים עצמם "בוערים בעם חסרי לב בלי הבין", ומי שלא הצליח במלאכה אחרת נעשה מלמד (עמ' 210). כך חזר לאנגבאנק על הביקורת המשכילית על החינוך הירוד ועל המלמדים האשמים בכך.

המחבר קרא לכל משכילי העם להתאחד ולפעול לתיקון מצבם הרוחני של היהודים בכל עיר ועיר. מה עליהם לעשות, ברור מתוך הביקורת: שיפור החינוך היהודי והקמת בתי ספר יהודיים (עמ' 211). אך בכך הוא לא סיים את ביקורתו. הוא ביקר תופעות שליליות נוספות בחיי היהודים, כגון נישואי בוסר בגיל צעיר, ומציע דרכים לשנות הכולונת הצעירים: ללמד אותם מלאכות מועילות, ולא דווקא מסחר, וכן ללמדם רפואה ורוקחות, אפשרות שנפתחה עכשיו (עמ' 211). עם זאת הערה חיובית הייתה לו על מערכת העזרה החברתית בקהילה, כגון בתי חולים, העומדים לתפארת לשרת את הנצרכים, בניגוד למצב הגרוע בעבר. ועל כך הוא בירך, "ברוך משנה העתים!" (עמ' 211-212). הוא סיים בתפילה, "יואל אלוה לתת לב חדש ורוח חדשה לשאר עמו, למען יסירו מקרבם לאט לאט כל מנהג משחת וכל הרגל לא טוב אשר נשאר עוד בקהלות יעקב, וימלאו דעה כמים לים מכסים" (עמ' 212). אף בהידרשו לפסוקי הנבואה הרומזים על

(וייס), שהיה מורה בבית המדרש הגדול בווינה באותן שנים, ונודע כחוקר מובהק של היהדות הקדומה, המשנה והתלמוד. המאמר הוא "מאמר בקורת על תפלת שמונה עשרה, זמן הוסדה ומקורה", לעוסק בתולדותיהן ובזמן חיבורן של התפילות הכלולות בתפילת שמונה עשרה, נושא שהעסיק את חוקרי חכמת ישראל עד ימינו.²⁵

ספרות יפה - סאטירה

חלקה של הספרות היפה בגיליון אינו רב. נדפס בו סיפור סאטירי מאת א"ב גאטטלאבער (גוטלובר) הכתוב בפרוזה חרוזה, כדרך המקמות של אחריו בתחמוני, ובו מספר בגוף ראשון ההולך למסעותיו לקנות חכמה ומתרחם מחיי בני עמו בסגנון הצופה לבית ישראל של יצחק ארט.²⁶ סיפור המסגרת מתרחש על רקע של סעודות (מסגרת הקיימת גם בתחמוני). בסעודה הראשונה נקלע המספר לבין חבורת משוררים הנהנים ממנעמי החיים ומקדשים בשיריהם מלחמה באיוולת, ומקיים דיאלוג עם ראש המשוררים, יעבץ. הוא מספר לו על נדודיו ברחבי רוסיה שבה ראה כי "מלאה הארץ דעה ועושר וברכה [...] וברכת ה' על הארץ כמטר נתכה, בכל חוצותיה לא ישמע אנחה, אין פרץ ואין צוחה, ומלך חכם בראשה ימציא לעמו רוחה" (עמ' 235).

ובעוד רשמיו הסאטיריים מהללים ומשבחים את המצב הכללי והכלכלי ברוסיה, חזיונו על בני עמו כולו שלילה ואובדן. הוא מתאר את "כרם עמי [ש]עלה כלו קמשונים. נסתרה בינת נבונים. הקשיחו לבם ועיניהם טחו, מכל חכמה ומדע מרחוק ברחו [...] כי מדרך השכל סרו, באולת בחרו, ואת פי החכמה מרו" (עמ' 235). בני עמו אינם נענים למלך ולשריו הנאמנים "אשר בנו להם בתי ספר ומדרשים, והעמידו להם מורים וראשים, לכל חפציהם נדרשים", והמספר-המשורר מלא "זעם וחמה, חם לבי בקרבי ותבוא בי רוח שיר ומליצה, ונפשי בי האיצה, לאמור: קום קרא אל העם הזה הקיצה!" (עמ' 236).

חלק זה של הסאטירה הופך לנבואת זעם שירית ובראשה הכותרת הקיצה! וכותרת המשנה, "קול זעקת המשורר אל בית יהודה וישראל". השירה נראית כמושפעת משירו של יל"ג "הקיצה עמי!" (הכרמל, תרכ"ג), אך נושאת מסר שונה. המשורר משמיע קול זעקה, "עד אנה יהודה עוד תישן המות? / [...] עד אנה תשכב ותהי כאבותיך? [עמ' 236] / [...] עורה ישראל, ויהודה הקיצה! / התנער מעפר ופקח עיניך: [עמ' 238] / [...] חדלה משטמה וקרבות חדלו / [...] עתה לחכמה שומה נא פניך [עמ' 239] / [...] הקשיבה ישראל ושמע לעצתי. / אל תטה אזניך לדברי מורידך [...] / הלא המה לשואה יבקשו נפשך [...] / המורים המורים המאריים אלה, / טחו עיניהם, אזניהם הכבדו; [עמ' 240] / [...] בתורת האדם הם תהלה ישימו, / דרך הארץ דעת לא יחפצו [עמ' 241] / [...] עד מתי, עמי, לא תט און קשבת [...] / עד-מה, עמי, תאמין בשוא וְהבל, / בדברים לא יועילו ולא יצילו [...] / עורה ישראל, ויהודה הקיצה!..." [עמ' 242]. בהמשך הוא מזכיר את ה"חדרים" שהם בעוכריהם, ואת החסידים הטוענים שבתי הספר הם אסון ופגע לעם, בעוד לדבריי מהם יופיע אור ליהודים (עמ' 246). הוא קורא להם להקיץ, ללכת בדרכי החכמה, לחבר תורה עם דרך ארץ, ואזי ייושעו (עמ' 247).

בחלקו האחרון של החזיון משיב לו המשורר יעבץ ומציין כי ההשכלה מתפשטת בכל יום, ועדת המשכילים "הנעימים והנאהבים" קמה ללחום "מלחמה בשלום עם כל מפית כזבים" (עמ' 248). הוא מגן על המלמדים שהמספר חירפם, שהם שלימדו את התלמידים תורה

חייטים למיניהם, צורפים, רצענים, עושי מנעולים, כורכי ספרים, מכונאים בבתי מבשלי השכר, עושי שמנים, ועוד ועוד. לויטראבאך פירט בגאווה את מגוון המקצועות המרשים כדי להוכיח לגויים כי היהודים אינם נרפים ולא יאכלו לחם עצלות (עמ' 214).

המחבר הזמין את הקורא להצטרף אליו לסיור בעיר ובבנותיה ("לך עמדי אחוז יד", עמ' 214; "עתה עלה אלי המרכבה כי נוסעים אנחנו כפר באריסלאוה", עמ' 216). הוא תיאר את הישגי הקהילה בהקמת מוסדות ציבור: בית תפילה מפואר (עמ' 214), בית חולים, וגם נוסד בית ספר מודרני שנתקל בהתנגדות החסידים, אך זכה לתמיכת המלך (עמ' 215). בסוירו הוא הביא את הקורא אל מחצבי הזהב, בארות הנפט, מכרות דונג, ומהם הכנת נרות, עטרן לגלגלי העגלות, שבהם מתפרנסים היהודים מיגיע כפיהם. והוא סיים, "סוף דבר ליהודים היתה אורה ממעיני אור נפט", והביע את רגשותיו בכותבו, "כי לבי שמח בראותי בני ישראל יעמלו להחיות מיגיע כפיהם ובאמונה הם עושים ואת אחיהם הנוצרים יסחרו באהבה אחוה ורעות אין פרץ ואין צוחה" (עמ' 218). דיווח מקורי זה, הנסמך על ניסיונו האישי של המחבר ומעורבותו במסחר הנפט, מספק מידע חשוב על חיי היהודים ופרנסותיהם, שאינו ידוע ברבים. מה שמצא ר' עובדיה גיבורו של יוסף פרל בבוחן צדיק בחצי האי קרים, יהודים איכרים עובדי אדמה, המצויר כאוטופיה, הביא לויטראבאך כאן כמצייאת יהודית מלאה ושלמה יותר, כהתגשמות האידאלים של ההשכלה לפרודוקטיביזציה של היהודים.²⁵

ענייני דיומא - יהודי שבדיה

דיווח על קורות היהודים בשבדיה למן סוף המאה השבע-עשרה כתב יהודה ליב לעוויזאהן (לוויזון), רב בשטוקהולם. דיווחו מצטרף לדיווחים האחרים על קיבוצי היהודים בתפוצות.²⁴ ראשוני היהודים התיישבו בשבדיה ברבע האחרון של המאה השבע-עשרה. הם נתקלו ביחס עוין ונדרשו להמיר את דתם. ב-1681 המירו את דתם 28 נפשות, וב-1685 וב-1686 נצטוו היהודים לעזוב את המדינה. במאה השמונה-עשרה הוטלו הגבלות שונות על סוחרים יהודים בשבדיה, ורק ב-1771, כשעלה לשלטון גוסטאף השלישי הוא הנהיג את "החופש והדרור" בארצו והיהודים נהנו מהם אף הם. ב-1777 התיישב היהודי הראשון שקיבל אזרחות, ב-1779 נחקק חוק המכריז על חופש האמונה, וב-1782 הותר ליהודים לשבת בשבדיה ולקיים את דתם (עמ' 169-170). המחבר מסר פרטים על התפתחות החקיקה לטובת יהודי שבדיה בהמשך המאה התשע-עשרה, שאפשרה להם לרכוש בתים ושדות (עמ' 170), להקים בית קברות משלהם, לעסוק ברפואה, לבחור אף כי לא להיבחר, ועוד (עמ' 171). בשנת 1787 היו שמונים יהודים בשבדיה, ב-1848 היה מספרם 560, ועתה, בשנת 1864, נמצאים בשבדיה 631 יהודים (עמ' 172).

הוא מסר כי מעמד היהודים טוב. מבחינת הקהילה, יסדו מוסדות כגון חברה קדישא וגמילות חסדים, יהודים קיבלו אותות הצטיינות מן המלך, הם מכהנים במשרות ציבוריות, ואחדים נבחרו לשרת במועצות ערים (עמ' 173). יש ביניהם רופאים ומוציא לאור של עיתון בלשון המדינה (עמ' 174).

עיון בלימודי היהדות - תפילת שמונה עשרה

בגיליון נדפסו כמה מאמרי עיון בנושאים מגופם של לימודי היהדות, כחלק מחכמת ישראל. אחד המאמרים נכתב בידי אייזק הירש ווייס

ריבוי ספרי חז"ל המודפסים בדור הנוכחי, "יותר מכל הדורות שעברו". הוא מסר כי 120,000 עותקים של התלמוד הבבלי נדפסו באותם ימים בכל דפוס אירופה, כעדות ל"רוח האחדות והאחווה" הקיימת ב"לב בני ישראל הדבוקים בתלמוד" (עמ' 191). הוא הביע את תמיתו על כי חכמת ישראל לא השכילה להוציא הוצאה חדשה של כל ספרי האגדות עם פירוש המבוסס על מחקרים שעשו בעת החדשה חכמים כצונץ וראפפורט, ואשר תכלול את תוצאות החקירות המפוזרות בספרים ובכתבי העת השונים, המבוססות על קורות דברי הימים, על ארכאולוגיה ועל חקר לשונות העמים. כן הוא העיר על ספרים שיצאו בנושא זה, כגון ספרא דבי רב, עם מאמר מסורת התלמוד מאת אייזק הירש ווייס, שיצא בווינה בתרכ"ג (עמ' 192), והוצאה חדשה של היד החזקה להרמב"ם (עמ' 193).

בין ספרי הדקדוק וחקירות הלשון קלר מזכיר מהדורה חדשה, רביעית במספר, של **אוצר השרשים** ליהודה ליב בן זאב, בהוצאתו של מאיר הלוי לטריס, ספר להוראת העברית בשיטת השאלות והתשובות, **תלמוד לשון עבר**, מאת מ' גאלדמאן (פראג, 1863), הוצאה חדשה של **נופת צופים** ליהודה מסיר ליאון, וספר יובל לכבוד הרב יצחק נח מאנהיימר (עמ' 194).

בין הספרות היפה, "ספרי מליצה וסירה", ציין העורך במיוחד את היצירה העברית ברוסיה, שם "היתה עדנה לשפת קודש", שפרחה ככל השפות החיות (עמ' 200), והזכיר את שירי אד"ם הכהן, את תרגומו של קלמן שולמאן ל**מסותרי פאריז** מאת אזן סי, את הרומנים של אברהם מאפו ("מטיף עסיס רמונים": **אהבת ציון**, **עיש צבוע**), את אברהם בער גאטטלאבער ושריר, סיפוריו ומכתבי מסע שכתב, "ממשל המשלים" יהודה ליב גארדאן (יל"ג) (**משלי יהודה**), את שלום יעקב אבראמאווין (מנדלי מוכר ספרים) ו"ספור אהבים" (**למדו היטב**) (עמ' 200-201), את מרדכי אהרן גינצבורג (**אביעזר**), "מעשה ידי אמן מהיר במלאכתו אשר לו דרך חדשה ונפלאה" (עמ' 202), את מאיר הלוי לעטעריס, "ראש מליצי זמננו" (**בן אבויה**), עיבוד של **פאוסט** לגיתה (עמ' 204), ועוד.

במסגרת הביקורת על "מכתבי עת" הוא הזכיר את כתבי העת **המגייד**, **הצופה**, **המבשר**, **הנשר**, **אוצר נחמד**, **כוכבי יצחק**, את עורכיהם ותוכנם, ועוד (עמ' 205).

העורך סיים את הערכת הספרים החדשים בתקווה שישוּב אל הקורא "כעת חיה", "אם יגזור ה' בחיים ונשתעה שנית יחדיו מן הנצנים אשר נראו בגן הליטעראטור העברית ברחבה" (עמ' 206). כך אנו מקבלים תגובה בזמן אמת על ספרים וכתבי עת שיצאו לאור, ואגב אורחא מתוודעים לפולמוס קשה בין הרבנים החדשים והחרדים, הנקראים פה "ארטהאדאקסים חדשים", במלחמת הישן והחדש.

לוח לשנת תרכ"ה

כתוספת לכרך נדפס בראשו בעמודים ממוספרים בנפרד לוח לשנת תרכ"ה (1864/65).³¹ הלוח לחודשים תשרי-אלול תרכ"ה מביא בשישה טורים את התאריך העברי והלועזי, המזלות, החגים, פרשיות השבוע, צומות, ראשי חודשים, וזמני קידוש לבנה, המולדות, התקופות וזמני מנחה, וכן ציון תאריכים בלוח הנוצרי ותאריכי קדושים נוצרים בכל אחד מימות השנה, רבעי הירח, וציון ירידים ומקומם. נוסף על הלוח הובאו לוחות עזר לחישובי תעריפי תשלומים, תחזית כללית צפויה של מזג האוויר לחודשי השנה,³² מנהגי בית הכנסת: סדר התפילות

ואלמלא הם הייתה התורה נשכחת מישראל (עמ' 249). כאן מתאר המספר את החינוך ב"חדר" ואת פעולתו החינוכית של המלמד דרדקי: "תחת שבטו מעביר צאניו. ושבתו שבט עברה וזעם, מכה כהולם פעם. ואחרי היותו למלמד איננו מטיב טעם, ועוד יותר מבתחלה דבריו ברעש ורעם, ובמקל חובלים בתלמידיו הוא עוצר, וינפצם ככלי יוצר. מי לא ראה המכות החברות והפצעים, וכל מראות הנגעים, בבשר הילדים הבאים, **בשערי החדרים** הרעים" (עמ' 249).

אלה "חדרי עוני וצער", הפתח נמוך "כפתחו של לול תרנגולים", הם "עומדים צפופים, או יושבים כפופים, על הקרקע רצופים, וכלם כאחד עונים באימה, אחר איש גדל-חימה, הקורא בקול אדיר וחזק, ופניו פני להבים כמראה הבזק, המלמד צורת, ועוזרו נובח, והתלמיד מתיפת, אלו מצפצפים ואלו מהגים, ואלו ואלו בלהג מלהגים" (עמ' 249). ודמות בתי המלמדים "כתבנית בית כלא". וכדי להמחיש לעצמו את ה"חדר" מציע המספר לשומעו, "לך אסוף ברעיוניך כל צחנה ובאשה, כל שקוף וגועל נפש, כל טייט וכל רפש, כל דומן וזבל, וחרשי נבל, ושמיר ושיט, זאת תורת הבית" (עמ' 249-250). בבית אחד ובחדר אחד "ישכבו ויאכלו, וילמדו ויתפללו, המלמד ואשתו ובניו ובנותיו, לילה כיום, הבית מלא על כל גדותיו, כלם הוזים שוכבים בפאת מטה ובדמשק ערש מראשותיו ומרגלותיו" (עמ' 250).

הסאטירה הנוקבת על החינוך היהודי הקלוקל מצטיינת בתיאורים ציוריים מפורטים ובלשון עשירה, החוזרת בפרטיה וביקורתה החריפה על זכרונות משכילים המשחזרים את חינוכם וגידולם, כגון תיאורו של לויטראך על החינוך ב"חדרים", וזיכרונותיו של יוסט בציון. המקמה יוצרת מקצב החוזר ומצליף, והחרוזים והמילים הנרדפות הנחרזות והנחזרות, פועלים ליצור את אוירת הביקורת הקשה על המצב הירוד וגורמיו.

ספרות יפה - שיר לכבוד מונטיפיורי

בדרכם של כתבי העת העבריים הקודמים, פרסם גם בכורים שיר לעת מצוא שכתב העורך לכבוד משה מונטיפיורי על פעולתו למען יהודי מרוקו באותה שנה.²⁷ השיר מפאר את מעשיו של המנהיג היהודי למען עמו, "איש גבור חיל" בלא חרב, בלא צבא, ובלא רכב ופרשים. הוא מסיים את שירו, "בספר מלחמות-יה יאמר למזכרת: / **בְּהַרִים מִשֵּׁה יִדּוּ וּגְבַר יִשְׂרָאֵל!**" (עמ' 229). אישיותו של מונטיפיורי מתוארת בשיר זה ואחרים כדמות מופת היוצאת לישע עמה.²⁸ כאמור, שירה ארוכה נכללת בסאטירה של גוטלובר הנזכרת לעיל.

הודעות על ספרים חדשים

אחד המדורים בכרך היה מדור רצנזיות קצרות על ספרים חדשים שיצאו לאור באותה שנה.²⁹ בחלק הראשון, ובו ביקורות ספרים על כתבי הקודש ופירושיהם, נדפסה הערכה קצרה על ספרו של שד"ל על ישעיהו שיצא בפדובה ב-1863. המבקר כינה את שד"ל "**אבי הפרשנים** בדור הזה", כי הוא ירה את היסוד "להחקירה החפשית במקרא" ו"היה הראשון בבני עמנו אשר החל לבאר באין מעצור וגבול מצד המורגל והמסורה", אך נלחם נגד המפרשים שחרגו מגבול "הקריטיקה הישרה", וביקורת המקרא שלהם הודרכה על ידי דעות כוזבות ותפיסות מודרניות שלא התאימו לדרכי לשון המקרא. הוא אמנם סטה מן המסורה, אך נשמר מלהרוס את "חומות קדשנו" (עמ' 189).³⁰ ברצנזיות על כתבי חז"ל הקדמונים ופירושיהם ציין המבקר את

- 12 "תולדות רבי יהושע בן חנניה" [ביוגרפיה] / אברהם לעווזאהן. **בכורים**, א, תרכ"ד, עמ' 26-35. עוד על לוויזון, ראו קרסל, שם, עמ' 192. לוויזון הוציא את **ספר מקורי מנהגים** בברלין, 1846 (הספר נסרק בגוגל); המבוא ל"קורות תנאים ואמוראים" נדפס ב**ישורן**.
- 13 "תולדות אבי היקר [...] הרב החכם [...] גרשון הלוי לעטעריס" [ביוגרפיה] / מאיר הלוי לעטעריס. **בכורים**, א, תרכ"ד, עמ' 50-61.
- 14 "צנינים לנפשות אנשי מופת מבני עמנו אשר הלכו לעולמים [!] בשנה זו" [פטריות] / המוציא לאור. שם, עמ' 219-226. הנקרולוגים הם על יחיאל מיכל זקס, דוקטור מאריץ פייט, יעקב מאירבעער, דוד זאמושטש, גבריאל הירש ליפמאן.
- 15 "רגלא דאמוראי מזכרת ימי המות (Sterbetage) דקדושי עליון רבנים ומורי העם..." [מאמר] / זלמן שטערן. שם, עמ' XXXIX-XXIX, בהמשך הלוח. עוד על זלמן שטערן, ראו להלן בהערה 18 ולידה בטקסט.
- 16 "מגילת ספר" [קטעים מתוך אוטוביוגרפיה ליעקב עמדין] (תולדות גדולי ישראל) / יעקב יעבץ. **המאסף**, ט, 1, כסלו תק"ע, עמ' פא-צו.
- 17 "שימת עין על מצב בני ישראל בימים ההם ובזמן הזה" [ענייני דיומא] / דוד גארדאן. **בכורים**, א, תרכ"ד, עמ' 137-167.
- 18 "מכתב להזכיר [...] אספר אני מעשי המלך [...] ביום חנכת בית אלהים יום ג' תמוז תרי"ח" [תיאור היסטורי] / זלמן בן גאטליב שטערן. שם, עמ' 104-114. המאמר נכתב בשנת תרי"ח (1858) ונשלח אל ראשי העדה בווינה (בהערה). שמו אייט 'בן-גאטליב' בחתימת המאמר. עוד על זלמן שטערן ראו אצל קרסל, **לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים**, ב, עמ' 920.
- 19 "עדת היהודים בוויען" / המוציא לאור. **בכורים**, א, תרכ"ד, עמ' 116-136. בהערה נמסר כי המידע מבוסס על ספר מאת ד"ר וואלף, "געשיכטע דער איזור" קולטוסגעמיינדע אין וויען, שיצא בשנת 1861.
- 20 "משא גאליציען (מכתבים אל המוציא לאור) I" / אלכסנדר הלוי לאנגבאנק, **בכורים**, שם, עמ' 207-212. על לאנגבאנק, ראו קרסל, **לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים**, ב, עמ' 287. לאנגבאנק השתתף בכתבי העת העבריים באותה תקופה, ופרסם ב-1870 קובץ מאמרים ודברי ביקורת בשם **משפט אמת** להגנת משה ה' לטריס בספרו **בן אבויה**.
- 21 "זדאהאביטש (מכתבים אל המוציא לאור) II" / ז"ה"ל. **בכורים**, שם, עמ' 212-218. מכתב שני במסגרת מכתבים אל העורך. ז"ה"ל מזוהה כזעליג הכהן לויטערבאך (על פי שאול חיות, **אוצר בדויי השם** [וינה, 1933], עמ' 122, מס' 1870). עוד על לויטערבאך, ראו קרסל, שם, עמ' 195.
- 22 ראו בהמשך תיאורו הסאטירי של גוטלובר, בטקסט ליד הערה 35. כן ראו את תיאורו של יוסט, "אגרות בלשן. אגרת שניה" - על הנסים והנפלאות [זכרונות] / בלשן. **ציון**, ב, כסליו תר"ב, עמ' 37-35.
- 23 [יוסף פרל], **ספר בוחן צדיק**, פראג 1838. על מקורותיו של פרל ראו יוסף קלוזנר, **היסטוריה של הספרות העברית החדשה**, ב, עמ' 317.
- 24 "קיצור דברי הימים לאחינו ב" במדינת שוועדען" [ענייני דיומא] / יהודה ליב לעווזאהן. **בכורים**, א, תרכ"ד, עמ' 168-174.
- 25 "עיון תפלה: מאמר בקורת על תפלת שמונה עשרה, זמן הוסדה ומקורה" [מאמר] / אייזק הירש ווייס. **בכורים**, שם, עמ' 85-95. השוו לספרו דוד דור **דורשיו**, א, (ניורק [ניו-יורק] ברלין, תרפ"ד, עמ' 66-65; וכן ראו בנושא זה את חיבורו של י"מ אלבוגן, **התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית**, תל-אביב תשל"ב, עמ' 20-32, כולל השלמות; ולמאמרו של א' מירסקי, "מקורה של תפילת שמונה-עשרה", **תרביץ**, לג, 1 (1964), עמ' 28-39, ודעות החוקרים השונים בנושא.
- 26 "בית המשתה" [סיפור סאטירי] / א"ד מהלאל (א"ב גאטטלאבער). **בכורים**, שם, עמ' 230-251. בהערה מעיר המוציא לאור כי קטעים של הסיפור נדפסו **בהכרמל**.
- 27 "תפארת למשה הוא השר משה מונטיפיורי" [שיר] / נפתלי קעללער. **בכורים**, א, תרכ"ד, עמ' 227-229. בכותרת המשנה: "ביום שובו ממאראקא אשר הציל שם את בני ישראל מכף עושקיהם כח, בשנת תדר"ך נפשו עוז לפ"ק".

והמנהגים בחגים, שבתות וימים מיוחדים לכל חודשי השנה.³³ וכן רשימת "הקביעות" של תחילת החגים בימי שבוע קבועים, וסדר ההושענות.³⁴ נוסף על לוח השנה נדפס גם לוח תאריכים חשובים בתולדות ישראל מאז בריאת העולם, כגון מספר השנים ללידת אברהם, יציאת מצרים, לבניין בית ראשון ולבניין בית שני, ולחיבור המשנה והתלמודים. בסופו תאריכי הלילות של בית המלוכה.³⁵ בהדפסת הלוח לשימוש של הקורא, המשיך **בכורים** את שיטת הלוחות שצורפו לכתבי העת העבריים החל **בבכורי העתים** וכלה **בבכורי השנה**.³⁶

הערות

- 1 עוד על קלר ראו ר' פאהן, "פרקי השכלה", **כתיב ראובן פאהן**, ב, סטניסלוב תרצ"ז, עמ' 232-235; ג' קרסל, **לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים**, ב, מרחביה תשכ"ז, עמ' 774 (להלן: קרסל, **לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים**, ב). ראו גם ספריהם של קלוזנר וגלבער בהערה הבאה.
- 2 "בכורים לשנת ה' תרכ"ה עם הלוח לשנה היא. מחברת אוגרת מאמרים לתועלת ולשעשועי נפש כל אוהב חכמת ישראל ושפתנו הקדושה מאת החכמים [...] ומאת המוציא לאור נפתלי קעללער". שנה ראשונה [שער כרך א] / [המערכת]. **בכורים**, א, תרכ"ד, בראש הכרך המקורי. כתב העת נדפס בווינה. למידע נוסף והערות על **בכורים** ראו פאהן וקרסל, שם, וכן י' קלוזנר, **היסטוריה של הספרות העברית החדשה**, ב, 'ירושלים 1960, עמ' 40-43 (להלן: קלוזנר, **היסטוריה של הספרות העברית החדשה**); מ' גלבער, **לכסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 208-210.
- 3 ראו להלן בהערה 5.
- 4 "אל אחי ועמי שלום!" [מאמר העורך] / [המוציא לאור]. **בכורים**, א, תרכ"ד, [V-III] עמודים לא ממוספרים בראש הכרך. מספרי העמודים המובאים בסוגריים בטקסט מתייחסים למראה מקום שנמסר בהערה סמוכה.
- 5 *Jahrbuch für Israeliten*, Wien, 1856, צילום כרך ג נסרק ב"גוגל".
- 6 כל ההדגשות בציטוטים במאמר הן במקור.
- 7 "קורות סדר הלמוד בשלש מאות שנים שלפני הרמב"ן [מששה בן מנחם מדלסון]. א. "החילוקים ומתנגדיהם" [מאמר] / אהרן יעללינעק. **בכורים**, א, תרכ"ד, עמ' 26-1.
- 8 "מכתב כ"ג" [אחבת ישראל ואהבת האדם ודברים על חכמי התלמוד] [מאמר כמכתב] / ש"ר [שלמה יהודה ראפופורט]. **כרם חמד**, א, 1833 (תקצ"ג), עמ' 83-87. ש"ר מסביר כי דרך לימוד מפולפלת זו החרפה בישיבת פומבדיתא, שבה "החלו בפלפול מחודש, ונקראו חרופי דפומבדיתא (סנהדרין יז וכו): ובכ"ז קלם ר' יוחנן (קדושין לט, א)" (עמ' 84). וראו דיוני על כך בספרי, **כרם חמד** - חכמת ישראל היא 'יבנה החדשה': **מפתח מוער לכרם חמד**, כתב-העת העברי של ההשכלה בגליציה ובאיטליה (תקצ"ג-רט"ז), ירושלים תשס"ט, עמ' 35. משכילים רבים כתבו על הפלפול. ראו, לדוגמה, מ' פלאי, **עטרה ליושנה: המאבק ליצירת יהדות ההשכלה**, בני ברק 2012, עמ' 228 (שאול ברלין), עמ' 332 (שלמה מיימון), ועוד.
- 9 ראו יהושע השל שור, עורך החלון, במאמרים רבים, כגון, "ירושלמי ובבלי" [מאמר] / [אנונימי]. **החלון**, יא, תר"ם, עמ' 71-1. וכן ח' גפני, **פשוטה של משנה**, בני ברק 2011, עמ' 133-140 (להלן: גפני, **פשוטה של משנה**).
- 10 "מכתב" [הגיגים ומאמר] / [אנונימי], **ציון**, ב, תמוז תר"ב, עמ' 152-155, ובמיוחד ראו עמ' 153-155. המאמר מיוחס ליעקב רייפמאן, אף כי לא נחתם בשמו.
- 11 "ריש גלותא מאמר מכלכל כל דברי ראשי הגולה" [מאמר] / יעקב רייפמאן. **בכורים**, א, תרכ"ד, עמ' 36-49. עוד על רייפמאן, ראו קרסל, **לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים**, ב, עמ' 867.

- האוויר / [אנונימי]. שם, עמ' XXII-XXIII, בהמשך הלוח.
 33 "מנהגי בית הכנסת" / [אנונימי]. שם, עמ' XXVII-XXIII בהמשך הלוח.
 34 "הקביעות" [תאריכי הקביעות בשנה] / [אנונימי]. שם, עמ' [VIII], עמוד לא ממוספר; "סדר ההושענות" / [אנונימי]. שם, [VIII], עמ' לא ממוספר.
 35 "קראָניק" [לוח תאריכים] / [אנונימי]. שם, XVIII בהמשך הלוח.
 36 "עתים מזומנים הוא לוח לשנת תקפ"א לפ"ק (ולפי מנינם מיום ב' כ"ז טבת 1821)" [שער] / [המערכת]. **בכורי העתים**, א, תקפ"א. **עתים מזומנים**, א, [א], תקפ"א; "**עתים מזומנים** הוא לוח לשנת תקפ"ב לפ"ק (ולפי מנינם מיום ג' ח' טבת 1822)" [שער] / [המערכת]. **בכורי העתים**, ב, תקפ"ב. **עתים מזומנים**, ב [א], תקפ"ב; [לוח השנה, תשרי-אלול תקפ"א, ספטעמבער 1820-1821] / [אנונימי]. **בכורי העתים**, א, תקפ"א. **עתים מזומנים**, א [יז-כט]. תקפ"א; [לוח השנה, תשרי - אלול תקפ"ב, אוקטובר 1821 - ספטמבר 1822] / [אנונימי]. **בכורי העתים**, ב, תקפ"ב. **עתים מזומנים**, ב [יז-כח], תקפ"ב; [לוח השנה מתשרי ועד אלול תר"ד] / [המערכת]. **בכורי השנה**, א, [16-5] [עמודים לא ממוספרים בצד הלוועז], 1843-1844. וראו דיון על הלוח העברי המצורף לכתבי העת, משה פלאי, **בכורי העתים: ביכורי ההשכלה מפתח מועד לבכורי העתים כתב-העת של ההשכלה בגליציה**, ירושלים תשס"ה, עמ' 28-37.
- 28 לדוגמה, "ברוך הבא!" [שיר] / מענדל בר"י שטערן. **בכורי העתים החדשים**, א, תר"ו, עמ' כג-כד. השיר מוקדש למשה מונטיפיורי ולאדולף כרמיה "בשובם מדמשק" לביטול עלילת הדם (1840).
 29 "שימת עין על ספרים חדשים שיצאו לאור בשנה זו" [מאמרי ביקורת ספרים] / המוציא לאור. **בכורים**, א, תרכ"ד, עמ' 189-206.
 30 שד"ל פרסם מאמר ובו הוא מתווה את דרכו בביקורת המקרא: "מכתב על פסוק אחד במלכים ועל דבר הס"ת אשר מצא חלקיהו הכהן" [מאמר כמכתב] / שד"ל (שמואל דוד לוצאטו). **ציון**, א, סיון תר"א, עמ' 142-144. כך הוא כתב: "ואתה ידידי ידוע יהיה לך כי אע"פ שאני שונא הקריטיק החדשה של האשכנזים [...] הקריטיק האמתית חביבה עלי מתקלת ילדותי [...] וזה הוא ההבדל העצום אשר בין התפלספותי להתפלספות אחרים בדור הזה [...] והדברים ארוכים מאד, ואזני אנשי הדור [...] אטומות מלשמעם, על כן אשמרה לפי מחסום".
 31 "לוח משנת תרכ"ה לפ"ק. והוא שנת ה' אלפים ושש מאות וחמשה ועשרים לב"ע [לבריאת עולם] [...] עם מנהגים מכל השנה" [שער ללוח השנה] / [אנונימי]. **בכורים**, א, תרכ"ד, לא ממוספר.
 32 "Gebühren-Scalen" [תעריפי תשלומים] / [אנונימי]. **בכורים**, א, תרכ"ד, עמ' XXI-XXII, בהמשך הלוח; "מוטמאסליכע וויטערונג" [תחזית מזג

בכורים (1864-1865) "לתועלת ולשעשועי נפש כל אוהב חכמת ישראל ושפתנו הקדושה"

משה פלאי

ליקר רוח [:] לזכרון המשכיל וחכם, יועץ נדיבות ואיש חמודות, מליץ נעים הנותן אמרי שפר בעט סופר מהיר, מוה' נפתלי קעללער, אשר בלא יומו נאסף אל עמיו, יהי זכרו ברוך עד העולם". המאמר הוא נקרולוג ביוגרפי שבו סיפר לטריס, כדרכו בביוגרפיות קצרות שכתב על אנשי ההשכלה, על תולדותיו, גידולו וחינוכו של מושא הביוגרפיה. לטריס תיארו כילד חלש כבר מילדותו, אך חזק ואמיץ ברוחו, שכבר בימי עלומיו גילה "תשוקה רבתי לכל דבר חכמה תושיה ומזמה, ובפרט לחכמת ישראל ולחמדת לשוננו הקדושה" (עמ' XVII). המשך חינוכו היה אופייני למשכילים הצעירים בזמנו, לפי תיאורו של לטריס. הצעיר מחפש מורה שידריך אותו, אך לא מצא איש. "אין אור מסביב לו", אך הוא לומד בכוחות עצמו, "באין מנהל ומחזיק ביד, באין משען ומשענה". ולא זו בלבד, אלא שהיה עליו להתמודד עם "אבני נגף וצורי מכשול [...] ורודפים ושוטנים ומוציאי דבה [...] הלא המה מורדי אור" אשר היו "לנפתלי כקוף מכאיב וסלון ממאיר" בראשית דרכו אל ההשכלה (שם).

חינוכו עד גיל 14 היה ב"חדר" שהמלמד לימדו "ללא הועיל", כדרך הנהוג ברוסיה ובפולין, "הממלאים מוח הילד הרך בדברים נשגבים בהלכות התלמוד והפוסקים בטרם ידעו דבר מה בדברי נביאי אל וחוזיו אשר המה מעולם יסוד מוסד לכל חכמתנו ובינתנו לעיני העמים, וזאת היא מחלה נושנת לא תוכל להרפא". וכך הפכה ביוגרפיה אישית זו לביוגרפיה כללית של כל פרחי ההשכלה. למרות המהמורות והמכשולים בדרכו, עלה בידי קלר לקנות חכמה בעצמו ולעלות "מעלה מעלה ברוח תבונתו". הביוגרף ייחס זאת להשראה אלוהית: "כי רוח ה' סמכתה ותחל לפעמו לבקש דעת בכל נפשו ומאדו מן הספרים אשר אנה ה' לידו", גם בענייני מדע, וגם הגה "בתורת ה' ובדברי הנביאים ובתורה שבעל פה בדרך ישר לו לבדו" (שם).

בהמשך תיאר לטריס את נישואיו של קלר בגיל 17, ויצא בהתקפה על נישואי הבורס הנוהגים בין היהודים (עמ' XVIII). הוא המשיך לתאר את עיסוקיו של קלר במסחר, את אובדן רכושו, את ההוצאה לאור של בכורים (עמ' XIX), ואת חוליו אשר חלה, ופטירתו. הובטח כי ראשי הקהילה יתמכו בשניים מיתומיו וידאגו לכל מחסורם ולחינוכם (עמ' XX).

בכורים, כרך ב: "דור ההשכלה הוא עמוד האש ההולך ואור לדור ההצלחה"

מהערה שהעיר קלר במאמר העורך ובסוף רשימת הספרים החדשים בכרך הראשון (א, עמ' [VI], 206), נשמע כי לא היה בקו הבריאות. חששו שלא יזכה להביא את הכרך הבא לדפוס אכן התקיים, והוא נפטר בטרם הודפס הגיליון השני. הכרך יצא לאור בידי מאיר איש שלום (פרידמן), והוא עומד בסימן פטירתו של העורך הראשון, ששמו עדיין מופיע כמוציא לאור גם בשער כרך ב.

שער השנתון

השער זה לשער הכרך הראשון בעדכון השנה, מספר הכרך ושמות המשתתפים, ובהשמטת הלוח, שלא הוכנס בגיליון זה.¹ בראש הגיליון פרסם מאיר איש שלום הודעה על פטירתו בלא עת של העורך נפתלי קלר, שהכין את הכרך ושאותו הספיד לטריס בהמשך הגיליון.² המהדיר, מן המורים בבית המדרש בווינה שפרסם מאמרים על המדרשים בכתבי העת וכן ספרים בנושא זה, קיבל על עצמו את מלאכת ההגהה וסידור המאמרים כפי שהכנים המנוח, ולא שינה דבר בכרך. הוא אך השמיט מכרך זה את לוח השנה שלא הושלם כדי שלא לעכב את הוצאת השנתון וגם כדי לצמצם בהוצאות.

כדי לכבד את זכרו של קלר, הוא בא בדברים עם אייזק צבי הירש וייס, והם גמרו אומר להמשיך את מפעלו של המנוח ולהוציא את השנתון בעתיד, ועל כן הוא פנה אל כותבי וקוראי כתב העת להמשיך לתמוך בשנתון כבעבר.

בעמוד סמוך התפרסמה הודעה של אהרן ילינק בגרמנית, שבה גם הוא מסר על פטירתו בלא עת של העורך, נפתלי קלר, אשר הותיר את אלמנתו וילדיה ללא תמיכה. הוא ציין כי הספרות העברית חבה חוב למנוח על תרומתו, ומשום כך הוא פונה אל החותמים בבקשה לסייע בעזרה למשפחת המנוח.³

הערכה על קלר

בעמודי הפתיחה של הכרך נדפס מאמר הערכה על נפתלי קלר ועל פועלו מאת מאיר הלוי לטריס, בחתימת מה"ל.⁴ כותרת המאמר: "ציון

בנושא דומה עוסקת התפילה שחיבר ר' אלעזר הלוי איש-הורוויץ, אב בית דין בווינה, ואשר פורסמה בהמשך הגיליון עם פטירתו של הרב יצחק מאנהיימר.⁸ התפילה לנשמת המנוח נישאה לפני ארונו בבית הכנסת הישן. בתפילה נזכרת פעולתו למען עמו: "הבט נא, אדון החסד והרחמים, את אשר היו עינו ולבו כל הימים לדרוש טובת בני עמו לעמוד לימים צדקם ולהחיש מפלט למו מחמת המציק והמעיק, ובכל עת שכן עליהם ענן התלאות ופגעי הזמן, כלביא קם וכארי התנשא להיות בעדם מגן ומחסה, מול השרים ואדוני הארץ היה להם לפה ולמליץ, הוא רב את ריבם ונלחם את מלחמתם" (עמ' 198). העורך ציין בהערה כי התפילה הגיעה לידינו לאחר שנדפס ה"ציון" לפטירתו של הרב מאנהיימר בעמ' 89 (במדור "צינים", ראו להלן), ואי אפשר היה לצרפה שם. כידוע, כרך זה המחזיק למעלה ממאתיים עמוד, נדפס גיליונות גיליונות. אגב אורחא הוא מעיר על פטירתו של הרב יעקב צבי מעקלענבורג, בעל **הכתב והקבלה**, בקניגסברג (עמ' 199).

נקרולוגים לאישים שמתו באותה שנה

לקלר הייתה מודעות היסטורית ומחויבות לתיעוד והוא המשיך את מדור הנקרולוגים על אישים שנפטרו באותה שנה, שהתחיל בו בכרך הראשון.⁹ הפעם הרחיב את המסגרת, והמאמר הראשון דן ברב יצחק נח מאנהיימר, שנפטר כאמור, והוא למעשה ביוגרפיה רוחנית בת 17 עמוד. הוא מספר את תולדותיו, על מעשיו לפני שהגיע לווינה, על כהונתו הראשונה כמורה בבית הספר היהודי, ואחר כך כדרשן ומטיף. מאנהיימר שימש ארבעים שנה בכהונתו, פעל רבות למען ביסוס מוסדות הקהילה והשתדל בעבורה אצל השלטונות. בעמדתו לא היה קיצוני בשאלות הרפורמה, ובעת אספת הרבנים הרפורמים בברונשווייג "לא חדל מלהלחם נגד המחזשים המהרסים" (עמ' 96). ב-1848 הוא נבחר לייצג את היהודים בבית הנבחרים ופעל להקלת עול המסים מעל היהודים (עמ' 97). כאמור, בכרך זה נדפסה תפילה שחיבר הרב הורוויץ לזכרו.

בין האישים האחרים שנכתב עליהם במדור זה היה שמחה פינסקער המנוח, שחיבר את **לקוטי קדמוניות** על תולדות הקראים וספרותם, ומבוא אל הנקוד האשורי או הבבלי (עמ' 117-119), וכן סוחר נכבד שנטה להשכלה בשם יעקב קערן, אשר תמך במוסדות חינוך יהודיים להוראת מלאכות, ויסד חברה שיזמה הקמת מוסדות כאלה וגם מוסדות חינוך, וכן סייעה לאומנים צעירים לכוון בתי מלאכה (עמ' 123-129). וגם מידע זה חושף פעילות משכילית לפרודוקטיוויזציה של היהודים.

לימוד התלמוד – המשך מאמרו של ילינק

"קורות סדר הלמוד בשלש מאות שנים שלפני הרמב"ן" הוא המשך מאמרו של ילינק על דרכי לימוד התלמוד בתפוצות ישראל 300 שנה לפני מנדלסון.¹⁰ בחלק זה של מאמרו הוא דוחה את הביקורת הגורפת על דרך לימוד התלמוד של יהודי פולין, שלכאורה מהם יצאה שיטת הלימוד של "**הפלפול או הבלבול**", ושהם הסיבה שבני עמנו איבדו "דרך תבונה והשכלה וירדו עשר מעלות אחרונות בשנות המאות ההן. כן שמענו מפי סופרי המאה ה"ח [...] חרפות וגדופים כאלה על בני פולין וכן עד היום הזה יוציאו רבים את דבתם רעה" (עמ' 1).

כאן נטל ילינק על עצמו לברר את האמת בנושא זה. בחקירתו את מצב לימוד התלמוד מצא כי עד זמנו של מנדלסון היו שלוש קבוצות של יהודים, על פי ארצות מגוריהם, ש"פעלו פעולה נמרצה בקורות

לבסוף הוא העריך את אישיותו: "נפתלי היה יקר רוח איש אמונות טוב לב, ומופת לרבים בישרת רוחו; אוהב וחובב חכמת ישראל ומליצת לשוננו הקדושה בכל מאדו [...] לא בקש מותרות ולא הלך בגדולות, ועונה צדק נשקפה בכל אשר פעל ועשה. הוא היה אב יקר באהבה עזה לאשתו ולכל ביתו ואוהב נאמן לכל תופשי תורה וחכמי לב באמת ובתמים [...] חכמתו תאיר פניו וטוב לבבו נשקף באישון בת עינו". והוא מקונן עליו, "בכו בכה להולך ולא ישוב, כי בחצי ימיו נגדעה תקות חיתו. יחי לעד לבבו וזכרו לא יסוף מקרב עמו!" (עמ' XX). קלר מצטייר כאישיות מופתית, משכיל נאמן להשכלה ולתורה, שתרים לחכמת ישראל ולשפה העברית.

מאמר העורך

קלר הספיק להכין את מאמר העורך, שנדפס בכרך לאחר מותו.⁵ הוא כתב כי קיבל תגובות מעודדות מקוראים רבים ששיבחו והיללו אותו על הוצאת השנתון, ועידודם המריץ אותו להוציא את הכרך השני, אף כי יודע הוא שבהוצאת כתב עת עברי יש "רק [ה]שכר [ה]רוחני" בתועלת שהוא מביא לזולת בידועו כי רוח חכמים נוחה מפועלו זה. הוא המשיך בהכנות אף כי חלה "במחלה נוראה בחורף העבר", וגם כשקם ממשכבו היה חלש ורפה. ואף על פי כן ניגש למלאכת "מעריך ומסדר באמונה" וגם כתב מאמרים בעצמו (עמ' IV).

העורך העיר למבקרים שדעתם לא הייתה נוחה ממאמר זה או אחר כי זה טבעו של שנתון הכולל חומר מגוון המיועד לקוראים שונים, ברמות שונות של השכלה, ואף לאלה בארצות "אשר לא נגה עוד עליהן אור הציוויליזאטאן" (עמ' IV). בהערה בשולי המאמר הוא פנה אל הסופרים והחכמים שישלחו אליו "מנחה לבכורים שנה השלישית" בהתאם להוראות שמסר במאמרו בשנה הראשונה, והעיר, שוב, "אם יגזור ה' בחיים" (עמ' VI). לכך כבר לא זכה.

ימי זיכרון לחכמי ישראל בדורות עברו

זהו המשך למאמרו של זלמן שטערן (שטרן) שנדפס בכרך א (עמ' XXXIX-XXIX), ובו הציע המחבר לחדש את מנהג ציון יום הפטירה של גדולי ישראל כיום זיכרון לכבודם. הוא הביא רשימה ארוכה של אישים ("רבנים ומורי העם נגיזים ומשתדלים לטובות הקהלות ולתועלת התורה והחכמה [ת]"), תאריכי פטירתם, תולדותיהם ופעולותיהם.⁶ בין גדולי ישראל נכללו, בין השאר, ר' יוסף קארו (עמ' IX), ר' יצחק אלפסי (עמ' X), שמואל אידלס (המהרש"א), המשורר דוד חפשי מינדיס (עמ' XII), הרופא ד"ר מרדכי הירץ, והמשכיל המדקדק יהודה ליב בן זאב (עמ' XIII).

בשולי רשימות ימי הזיכרון הביא המחבר מאמר על מנהג אזכרת נשמות.⁷ הוא סבר שמנהג קדמון זה אינו יהודי מיסודו, ולא מצא עדות על מוצאו במקורות היהודיים הקלאסיים או במחקרים חדשים. הוא דחה את הניסיונות של ראשונים ואחרונים להסביר את טעם המנהג, באומרו שאינם אלא "דברים חוקים" ו"סברות חיצוניות". יש הנסמכים על הספרי שבו נאמר "**כפר לעמך ישראל** אלו החיים אשר פדית אלו המתים מכאן שהמתים צריכים כפרה". הוא סבר שהספרי נסמך על המקור בספר החשמונאים שנאמר בו כי יהודה המכבי שלח כסף למקדש בירושלים והקריב "קרבת אשם לה" לכפר על נפשות המתים". מעניין שהמחבר מצא מקור נוצרי המוסר כי בתפילה שמתפללים הנוצרים על המתים מביא הכוהן את הפסוק הנזכר בספר החשמונאים (עמ' XV).

הוציאו על פי חקירתם ההגיונית תולדות מחודשות מלמודי החכמים שקדמו להם, היו כנחלים ההולכים אל ים התלמוד, מימיהם לא שנו את טעמם המקורי, ולא המירו את תכונתם בשטפם, וכפי שנבעו מן המעיין הנאמן כן ירדו אל הים "ועל מקומם יבואו בשלום" (עמ' 46). משום יחסו זה לטקסט התלמודי שלפניו, הוא קבע שכל מי שרוצה לפנות ב"מסילה הנכונה המוליכה אותנו בים התלמוד הגדול ורחב ידיים" – דהיינו, מחקר התלמוד – חייב להפנות את מגמת פניו לשלושה עניינים הכרחיים: (א) בדיקת המקורות, רקעם וזיקתם להלכות קודמות; (ב) השוואת נוסחי העניינים הבאים בתלמוד במקומות שונים, ודרך השימוש בלשונות ובדיבורים; (ג) בחינת נוסחי התלמוד וגרסותיו ובדיקת מה שנספח לתלמוד לאחר חתימתו ומה שנכנס לטקסט בשגגת המעתיקים (עמ' 47).

בבואו להגדיר תכונתו של התלמוד, קבע וייס כי "איננו ספר חקים בפרטות", אלא הוא קובץ כל הלימודים והדרושים אשר נלמדו מן התורה מאז זמן הסופרים ועד חתימתו של התלמוד. כולם נקבצו לקובץ אחד. ביניהם נמצאות הברייתות שמקורן בתוספתא, במכילתא, בספרא בספרי ובתלמוד הירושלמי. ידעת מקורות אלה חשובה להבנת התלמוד ובלעדיה לא נבין את התלמוד "על אמיתתו". בהקשר זה נשאלת השאלה אם הנוסחים המובאים בתלמוד מן הברייתות שמקורם בספרים הנזכרים, נכתבו בדייקנות בידי החכמים לפי מסורת שנמסרה להם, וכן אם הן "עיקריות באמת". הוא קבע "בבירור גמור ובלי ספק שהיו עיקריות לפי המסורת שנמסרה לחכמי התלמוד הבבלי", משום שהקפידו להעתיק דברי חכמים כלשונם וכנוסחם בדקדוק רב, וקיימו את העיקר "שחייב אדם לומר בלשון רבו" (הילל הזקן) (עמ' 47). אך בבדיקה לפני ולפנים באשר לנוסחי העתקות, הגיע וייס למסקנה כי נוסחי ההעתקות של הברייתות מספרי המדרשים, דהיינו המכילתא, ספרא וספרי, או ההעתקות מן התוספתא כפי שהם מובאים בתלמוד הבבלי, שונים מן המקור, ואילו נוסחי הירושלמי לא נבדלו בדרך כלל מן המקור. הוא מסביר זאת באומרו ש"ארץ מולדת לרוב הברייתות היתה ארץ ישראל", שהיו להם מקורות מהימנים בכתב, ואילו בבבל ידעו עליהן רק מפי השמועה, מפי חכמים שירדו מהארץ לבבל ולא דקדקו במסירת הדברים (עמ' 48), או שקיבלו כתיב יד ממאמרי חכמי ארץ ישראל, והם לא היו מדויקים או שנשתבשו בהעתקה (עמ' 49). ומשום שהטקסט של התלמוד הבבלי שונה מן המקורות שעליהם הוא נסמך, אין לקבל את ההנחה שחתימת התלמוד אוסרת עלינו להרהר אחר דבריו וכי עלינו לקבל כל קושיה שאין עליה תשובה אף כי נמצא "לפי שכלנו תשובה גדולה ונצחת" (עמ' 50).

כאן עבר המחבר לדון בשאלה זו של חתימת התלמוד. הוא שיער ("לבי אומר לי"), שהקביעה "ר"א [רב אשי] ורבינא סוף הוראה" היא "תוספת מאוחרת", ושרבינא אינו רבינא חברו של רב אשי אלא רבינא שהיה אחרון האמוראים (עמ' 50). הוא התייחס אפוא לטקסט התלמודי בביקורתיות. ולא זו בלבד, אלא שאין בכך ("סוף הוראה") "הוכחה שאין לנו רשות להתבונן במשאו ומתנו במקום שמבורר אצלנו שנוסחא [נוסח] בלתי מדוקדקת גרמה קושיה ופירוקה?" (עמ' 51). באשר למחויבות למלא אחר כל אשר נכתב בתלמוד, הסביר וייס כי חכמי התלמוד עצמם לא כפו עלינו הר כניגית להכריחנו לקבל את הדברים "שמוחיבים כל ישראל ללכת בהם", "אלא אבותינו ואבות אבותינו קיימו וקבלו עליהם ועל זרעם את גזירותיהם ותקנותיהם ופשטו בכל ישראל בכל מקומות מושבותם", כפי שגם הרמב"ם קבע

האמונה והאומה גם יחד, והמה: **הספרדים, הצרפתים והפולנים**. ובאשר לאשכנזים – דהיינו, חכמי אשכנז – הם לא הצטיינו בחריפות ובחריצות ויצירתם לא התעלתה מעל "להפשוט והרגיל". הם הלכו בדרך שמצאוה סלולה וכבושה לפנייהם. הוא בדק וגילה, "כי יצא שם האשכנזים לעלגי לשון" ש"אינם יודעים לדבר צחות בלה"ק מפורש ושום שכל", והוא מביא את המובאות מן המקורות להערכה זו על פי יצחק אברבנאל, ואחרים (עמ' 1-3).

כאן מחדד ילינק את הדיון לגבי האשמה שבני פולין הרסו והחריבו את הלימוד הישר בפלפול. הוא מסביר כי יש להבחין בין פלפול לפלפול. קיימים, לדבריו, שני סוגי פלפול. "האחד הוא משא ומתן של הלכה הקולע לבא אל מטרת האמת, ואם כי בדרך הליכתו יתעה לפעמים תהו לא דרך הנה האמת מחוץ חפצו", ואף אם יסטה בדרכו לכאן או לכאן, בסופו של דבר ימצא את אשר הוא מבקש. ואילו הסוג השני הוא "דרך אחיזת עינים כלו שקר ומרמה בונה בניני תהו על אבני בהו כדרך האסכולסטיקי (Scholastiker) וממין הזה הם החילוקים ולדעת רבים הוא המצאת ר' יעקב פולק וישיבתו ועליו נתנו בקולם גדולי ארץ שהבאתי במחלקה א' [בחלק א' של המאמר] (עמ' 3).

הפלפול מהסוג הראשון הוא אשר "הגו בו בני פולין כדרך הצרפתים ביותר". והפלפול הזה אף כי הוא "לא טוב", "טוב לנו הרבה מאד מדרך החדשים אשר מקרוב באו באשכנז והולכים בעקבות שר"צ [=שקרנים, רמאים, צבועים] או צבי מודח [שבתאי צבי] יחזו לנו משאות שוא וחלומות תפל (ראמאנטיק) אשר לא נראו ולא נשמעו מעולם בבני ישראל. הפלפול הזה מרחיק רוח קדים הוא רוח החסידות השם את ים השכל להרבה" (עמ' 3-4). הוא מתייחס להשפעות מיסטיות של הקבלה והחסידות ורומז על השפעת שבתאי צבי.

ילינק מביא הוכחות מטקסטים של בני פולין, כגון המהר"ל מפראג, ר' יהודה ליווא בן בצלאל, שמוצאו מפולין, שם גם שימש ברבנות, ר' אפרים לונשיץ, המהרש"א (עמ' 5), וכן מהספר **נצה ישראל** לישאל זמושט (זמושץ) (עמ' 8) להוכחת דבריו, וסופו שהוא קובע שלא נצדק אם נאשים את הפולנים "על דרכי למודם; המה הפיחו נשמת חיים בלמוד התלמוד", ומהם יצאו גדולי תורה כמהרש"ל (ר' שלמה לוריא) ומהרש"א (ר' שמואל אליעזר הלוי איידלס), וכן גם הגאון מווילנא, ר' אליהו בן שלמה, "אשר הוריד את הפלפול הזר מכסאו והושיב לימוד ישר ונכון תחתיו", והתיר לפרש לפי "פשט המשנה אשר הוא נגד דברי הגמרא", ואף הנהיג את לימוד הירושלמי, ספרא, ספרי, מכילתא, ותוספתא, אשר לימודם לא היה מקובל לפניו, שחשיבותם רבה בלימוד התלמוד (עמ' 19).

ובכן, ילינק יצא באיפכא מסתברא, בגישה מקורית המתועדת לפרטיה והסותרת את טענות המשכילים וההשכלה עד זמנו, והוא נאמן לאמת המחקרית גם אם היא מתנגדת למקובל בין המשכילים.

לימוד התלמוד – למהותו של התלמוד

קשור למאמרו של ילינק, ואף נרמז בו, הוא מאמר חדשני של אייזק הירש וייס, העומד על מהותו של התלמוד והיצירה הנכללת בו.¹¹ תחילה הטעים וייס את חשיבותו של התלמוד כי בו תועדה היצירה הרוחנית של האומה שהתרכזה לאחר החורבן ב"הגיון בתורה", דהיינו ההגות והלימוד בתורה שאיחדו את כל העם בקשר של אחדות בכל תפוצותיו. הוא הציע את התפיסה המנחה את מחקרו: "כל הלמודים והדרושים אשר קיימו וקבלו מקדמוניהם, ואשר התחדשו במשך הימים, ואשר

אל הנכבדים כותבי וקוראי הבהורים.

הנה לקח ה' את ידידיו והוא אסף הבהורים וכליגו, וכבר הרים עליו נהי וקנה וספר בשבחו הסבס רנה"ל, ומי יצא אחרי את אשר כבר עשאו? לואח לא צאחי כהיום רק להודיעכם, כי העמסתי אזי עלי מלאכת ההנהה וקידור הנוכחיים, כאשר ערכם המלסף המנוח ז"ל, לחוק את ידי החלונה ורצעת יתוניה, ואזי לא שיתי צהם מלוונה רק שורתי פקודת מגיה לחוק, וכעת הנוכחיים לפיכס כאשר ערכם המנוח ז"ל. אך את לוח השנה עצמתי ולא ערכתיו כי נתחלה המלכה עד כי כבר צאה השנה החדשה ואמתי למה זה נוקיפה הולכת מנוצות על הגלמודה הזאת ותועלתן אין הלא לא צעצור לוח השנה וקנה הקונה ספר כזה? — ועתה דצר לי אליכס האובדים כותבי וקוראי הבהורים! מה נעשה לקיים עם לידיתו כפתי ליק על לבר ז"ל? ואזי כועמתי עם רעי וידידי הנפורסם צוכחציו וצחצוריו מיה אייזוק זבי הירש ווייס, לקיים את מחצת המנוח אשר החל לעשות ולהציא הבהורים לפני קוראיו והלאה מדי שנה בשנה (*), וצאת אליכס מוכחציו כותבי וקוראי הבהורים אליכס את דצתי, ואוחילה לבס להפנות לצכסם אלינו ולחוק את ידינו ככתביכס וצולוככס הטוב, כאשר חזקתם את ידי המנוח ז"ל, למען תהי לוי יד ועס למזכרת עולם.

עצד לצכדי התורס

מאיר איש שלום.

(* עם לוח השנה כמותכנת החלשונה.

תוכן המחברת.

75

אל הנכבדים כותבי וקוראי הבהורים מהל מא"ש אל הקוראים, הקדמה עלה המוציא לאור הנלא דאמוראי (טסטערבעטאנג) ערוכה וקדורה עם הטבות מושכלות וצקוסה מאלער על מקור, מנהג הכרת השמות" מהל

IX—XV

ולמן כ"ט שמערן

XVI—XX

ציון ליקר רוח תולדה המלסף נפתלי קעללער ז"ל מהל מה"ל

1

קורות סדר הלמוד בשלש מלוח שנים שלכני הכונחין (נחאגר ז': האשכנזים והפולנים) מהל אהרן יעללינעק, דרשן לעדה ישרון פה ווינל

20

דברים אחדים הנוגעים לחלוות נולכת הספוק ומלסיקי סגרים צלשון עבר צוויגן צונשן שוויגן שנה האשכנזים, מהל מאיר הלוי לעטערים

38

מאמר על תפלה קצרה של ר' יהושע מהל דוד אפשענהיים

46

תלמוד לומד ומלמד מהל אייזק הירש ווייס

59

בקורת והערות למדרש תנא דבי אליהו מהל יעקב רייפמאן

66

תכונת בתי כנסיות ובתי מדרשות אשר היו ציני צעלי התלמוד ז"ל מהל יעקב רייפמאן

71

נלות כבל מהל פיבל טיזעס

78

משפחת נירי צדק ממדינת שוועדען מהל י"ל לעוויהאן

89

צנינים לנפשות אלשי מוסת מצי"ה שלכלו לעולמס בשנה זו מהל המוציא לאור:

117

א. יצחק נח מאנהיימער

119

ב. שמחה פינסקער

121

ג. יעקב יחזקאל הלוי

"

ד. יהוסף שווארץ

123

ה. דוד ששון

130

ו. יעקב קערן

כבוד חכמים ינחלו, מאלגר מעצונ המנוח רש"ט היילפרין ז"ל. מאיר נתיב נשנים מ"א מנווניה תלמיס העיוחסים לחסף מהל

אהבת התלמוד נגעה בלבבו ינקוט את הכלל שווייס קבע בראש מאמרו, שבדיקת נוסחים שונים בתלמוד ודרכי שימושם בלשונות ובדיבורים היא הבסיס להגיע אל הפירוש האמיתי (עמ' 53). וייס הדגיש, כמו כן, כי יש לבדוק את הנוסחים והגרסאות שנוספו לתלמוד לאחר חתימתו (עמ' 55), וכן חילופים ושינויים אשר הוכנסו לתלמוד לאחר חתימתו בידי רבנן סבוראי, ומקצתם בידי הגאונים ורבנים שבאו אחריהם (עמ' 57). כך פרש וייס את משנתו לגבי התלמוד, שלפיה "ילכו הלומד והמלמד בטח ושאנן [...] ולא יכשלו בהליכתם לנצח" (עמ' 58), נושאים שחכמים אחרים דנו בהם עוד קודם לכן, בשנות הארבעים של המאה התשע-עשרה בכתבי העת העבריים דוגמת ציון. הוא מתווה קווי יסוד לדרכה של חכמת ישראל בחקר מודרני של התלמוד.

ביקורת מתונה על חז"ל בשילוב עם אמונת חכמים

מאמר ארוך מאת פנחס מענדל היילפרין המנוח, שמאמר אחר שלו פורסם בכרך א, נדפס גם בכרך ב, ומגמתו הייתה שונה מזו של המאמר הקודם.¹³ הוא נכתב כמכתב מעזובו של המנוח שנועד לבן אחיו, הכולל בראשו דברי מיסר והוראות חיים קצרים בנוסח הצוואות, כגון "בקש שלום ורדפהו, ותהיה דעתך מעורבת עם הבריות" (עמ' 130). עיקרו של המאמר הוא תמיכה ללא עוררין בדברי חז"ל ואימוץ ההלכות שקבעו גם אם "המון הלכות גדולות וקטנות וקבועות ופורחות באויר ואין להם על מה שיסמוכו או כהררים התלויים בשערה' מן המקרא, והן

בהקדמתו ליד החזקה, וכל שכן "בדברים שבאו אליהם בקבלה האמיתית שחויבנו בקיומם". ואולם "לא עלה מעולם על דעתם לאסרנו בכבלי ההכרח ולענות נפשינו ענוי רוחני לבלתי בחון הווייתיהם בחינה שכלית, ובמקום שנראה לנו לפרש משנה או ברייתא או מימרא של האמוראים בנטייה מפירוש התלמוד, כאשר שלפי דעתנו הוא יותר פשוט ומבורר או מפני סמיכתנו על נוסחא מדוקדקת ומבוררת בירושלמי או בשאר ספרים שקדמו ללבלי שיהיו קובעים אותנו לבלתי לכת אחרי הבנתנו, בעת שלא יסתור פירושו דין המוסכם בגמ'. וכן גם רבנן סבוראי שהיו לאחר חתימת התלמוד נטו בכמה עניינים מ"הויית הגמ' במקום ששכלם הישר מחייב נטייתם" (עמ' 51).¹²

לא זו בלבד, קבע וייס, אלא שהמונח "שהתלמוד נחתם" בפי חכמים מאז זמן הגאונים אין כוונתו אלא ל"חתימתו בבחינת הדינים וההלכה, אבל לא שיהיו גודרים לפנינו דרך הלימוד וחפשויות החקירה" (עמ' 51). למעלה מזאת, הוא הטעים שאין יסוד חשוב יותר "בדרישתנו בתלמוד יותר מן החקירה בספרי הברייתות ובתלמוד ירושלמי שהם מקורי הגמ' הבבלית והם יועילונו להבין שיטת התלמוד על בוריה", ולפעמים שנינו הנוסח יסייע להבין את עיקר כוונת המשנה או הברייתא או מאמר אחד האמוראים, והפירוש השונה בגמרא נקבע משום שהיה לפני החכמים נוסח אחר (עמ' 51). פרשנות התלמוד בימי המשיכה, אפוא, את הפרשנות המסורתית בעבר בימי הגאונים ורבנים שאחריהם, שהניחו לדורות הבאים להתגדר בפירוש התלמוד. על כן כל איש אשר

לדרשות ולמספדים על מות אנשי השם. בית המדרש, שנקרא גם "בי רבנן", נועד לחכמים שלמדו תורה (עמ' 66).
 בהערת שוליים מעיר המו"ל כי על מיקום הבימה התגלע ריב בין "רבני הזמן החדש" ובין אלה "השונאים חדשות במנהגים ותפלות אשר לדעתם אין לשנות ממנהגי ביהכ"נ וכן מדרך בנינו כמלא שעה מאשר נהגו אבותינו מעולם". אך עתה הורו הרבנים המודרניים וגם אלה שלא שינו מדיני השולחן ערוך לבנות את בית הכנסת "עפ"י הנחוץ והיפה בזמן הזה, ולכן שנו את מקום הבימה ג"כ ולא יעשוה באמצע, רק בראש ביהכ"נ לפני ארון העדות". אך המחבר דן בצד ההיסטורי של הנושא ולא בא להורות הוראה (עמ' 68).
 גם מאמר זה קיבץ את הידוע על בתי הכנסת במקורות התלמודיים ותיעד אותם בפירוט רב, וכך ניתנת תמונה חלקית של מוסד מרכזי בחיי היהודים כרקע לדין אפשרי על מעמדו כיום.

משנה – הסבר טקסט

במאמר אחר בוחן דוד אפפנהיים (אופנהיים), שיהן כרב בגרוס-בצ'רק, קטע ידוע מן המשנה בברכות, המשמש לו קרש קפיצה לדין בלשון חכמים, בהתפתחות הלשון העברית, וברשות לפרש את המשנה בניגוד לפירוש הגמרא, נושא החזור ונשנה בין החוקרים.¹⁵ בציטוט מן המשנה הוא מביא את דברי רבי יהושע: "המהלך במקום סכנה מתפלל תפלה קצרה [ו]אומר: הושע השם את עמך את שארית ישראל, בכל פרשת העבור יהיו צרכיהם לפניך בא"י [ברוך אתה ה'] שומע תפלה" (עמ' 138). בגמרא מובאים הסברים היוצאים מידי הפשט ואינם מתקבלים, לדעתו, ועל כן בא אפפנהיים להציע דרך אחרת להבין את המשנה והוא נסמך על הרמב"ם שסטה כמה פעמים מדרך הגמרא ופירש את המשנה "בענין אחר יותר פשוט וקרוב אל האמת", ובלבד שלא יפרש דין שיסותר את דעת בעלי התלמוד (עמ' 39).

מהנחה זו עובר המחבר לסקור את ההתפתחות שחלה בכל שפה חיה, כולל העברית, שלדעתו הייתה שפה חיה ומדוברת בימי בית שני, אף כי ההמון דיבר ארמית בפרט בסוף ימי בית שני (עמ' 41-42). רק בשפה חיה אפשר לחדש ביטויים ושמות עצם ופעלים בניגוד לחוקי הלשון וכלליה, כפי שעשו זאת חכמי המשנה (למשל הפועל "תרם" מתרומה, "מתחילין" מתחלה, "מתריעין" מתרועה) (עמ' 42). ויש להחזיק טובה "לרבינו הקדוש שחבר משנתו בלשון חכמים, דהיינו בלשון מדברת ולמודה בימיהם, כי לולא חבורו הנפלא כבר אבדה שארית שפת יהודה מכמה מאות שנה" אחרי חתימת ספרי הקודש (עמ' 43).

וכך הוא מסביר ששתי המילים "פרשת העבור הן אוד מוצל מאש מלשון חכמים ועל כן צריך לפרשם בלבד על ידי דקדוקי וכללי לשונם" (עמ' 43). לסברתו היו נהוגות תפילות קצרות בפי העם, ובתפילת הכוהן הגדול ביום הכיפורים מוזכר שהיה "מתפלל תפלה קצרה", ובירושלמי מובאת התפילה: "יהי רצון מלפניך או"א [אלוהינו ואלוהי אבותינו] שתהא השנה הזאת שנת מזל, שנת מו"מ [מקח וממכר?], שנה גשומה ושחונה ושלא יצטרכו עמך ישראל אלו לאלו ואל תפנה לתפלת יוצאי דרכים". יש גם נוסח אחר, "ולא תכנס לפניך תפלת עוברי דרכים" (במסכת יומא, בתלמוד הבבלי, נג ע"ב, קיים נוסח אחר) (עמ' 44). המחבר מצא בתרגום יהונתן את הביטוי "עבוריא" שמובנו "עוברים ושבים", שחז"ל השתמשו "במלים עבריות בתמונה ארמית", כלומר, הם חיידשו במקום עבורא (עובר) – עבור, והציעו כך להבין את "פרשת העבור" כתפילת עוברי דרכים, שהם על פי רוב במקום סכנה, שיהיו

הן גופי תורה' (משנה חגיגה פ"א) חזקות כראי מוצק ולא ימושו לעד לעולם גם אם יתפוצצו הררי עד שחו גבעות עולם. 'ונביאים וכתובים עתידיים להבטל וההלכות אינן בטילין לעולם' (ירושלמי, מגילה פ"א) [...] כי הם סמוכים לעד לעולם אם על הדעת הישרה והשכל הנקי, או על קבלה ועדות נאמנה, אשר הליכות עולם לו" (עמ' 131-132). זו הצהרת אמונים שלמה ומוחלטת בהלכה התלמודית.

עם זאת, לדעתו הפרשנים בגלויות השונות ובני האסכולות השונות שניסו לפרש את דברי החכמים לא עמדו על הפירוש הנכון אם מזדון ומרמה או בתום לב ובלי דעת (עמ' 133), והוא טען כי הוא הגיע לידי הבנה נכונה של חז"ל (עמ' 134). הוא קבע שאמנם יש סתירות ואי הבנות ושיבושים בתלמוד עצמו (עמ' 135-137), אך דחה פרשנות שביקשה לבטל עיקרים בדברי חז"ל (עמ' 137-138). אם כך, איך הוא יישב את הסתירה בדבריו שאף הוא ניגש לתלמוד בביקורתיות כלשהי, ועם זאת הוא שואף לבקש "אמונת חכמים וכבודם" (עמ' 139)? בתשובתו הוא הדגיש כעיקר חשוב את הכוונה שמאחורי הלכה כלשהי, והביא לדוגמה את הציטוט על הלכה שנאמרה להיתר או לאיסור, "ובין שאמרו להדליק ובין שאמרו שלא להדליק עליהם נאמר ועמך כלך [כלם] צדיקים (פסחים נג ע"ב), כי שניהם לדבר אחד נתכוונו לעשות רצון אביהם שבשמים" (עמ' 139). ובכן, הרשות ניתנה לבחון ולבדוק ולברר ובלבד שהמטרה היא להגיע לאמת המצויה באמונת חכמים. הוא ציטט (מיומא סט ע"ב, וירושלמי מגילה סוף פ"ג): "ולא יקובלו הדברים במקום שיש להם מכחישים מן השכל", וכן הוא הביא את דברי ר' שמואל הנגיד במבוא לתלמוד שקבע, "והגדה היא כל פירוש שבא בתלמוד על שום ענין שלא היה מצוה, זו היא הגדה, ואין לך ללמוד ממנה אלא מה שיעלה על הדעת". אך הוא הדגיש שהלכה שקיימו חז"ל לעניין מצווה "שהיא מפי משה רבינו ע"ה שקבל מפי הגבורה אין לך להוסיף ואין לגרוע ממנו", אך לגבי פירושי פסוקים כל אחד רשאי לפרש "מה שיעלה על הדעת מן הפרושים האלו לומדים אותם, והשאר אין סומכים עליהם" (עמ' 141).

מאמרו זה של מחבר מתון שהתנגד לרפורמה, הציע דרך ביניים לביקורת סתירות בדברי חז"ל על פי השכל, אך תוך הדגשת אמונת חכמים כיסוד לתפיסת התלמוד, וקיום המצוות כתורה למשה מסיני. השוואת מאמרו של וייס למאמר זה מגלה צדדי שוויון אך גם הבדלים יסודיים בגישתם של שני המלומדים לתלמוד.

תקופת התלמוד – בתי כנסת ובתי מדרש

מאמר מקורי על אופיים ועל מהותם של בתי הכנסת ובתי המדרש בימי בעלי התלמוד מאת יעקב רייפמאן נדפס בגיליון זה לאחר פרסום מאמרו הראשון על ראשי הגולה בכרך א.¹⁴ גוף המאמר הוא בן עמוד אחד, וביתרת ארבעה וחצי העמודים מתעד המחבר את המקורות. איסוף הנתונים מים התלמוד מצייר תפיסה בלתי ידועה של בתי הכנסת באותה תקופה, שרובם לא היו בערים אלא הרחק מהן, ועל כן נאלצו להעמיד בהם שומרים, שהיו לעתים נכרים וקיבלו את שכרם יום-יום מן המתפללים. ספר התורה נשמר באחד מבתי העיר והביאוהו לבית הכנסת לקריאה, אך היו בתי כנסת גם בערים, שניים במספר, אחד לחורף ואחד לקיץ. את התורה קראו מעל בימה של עץ במרכז הבית, שם גם עמד החזן או הדרשן. בבתי הכנסת בערים הגדולות היו עשרה אנשים בכל אחד מהם מוכנים לתפילה בכל עת, שקיבלו את משכורתם מתושבי העיר. בתי הכנסת נועדו לתפילה וללימוד המקרא לילדים,

הרוחניית המאגדת את איברי הקהל להיות לגוף חי ושלם עם נשמת רוח חיים מדיניים באפו". הם האמינו בגאולה קרובה וציפו לכילוינה של הממלכה המושלת (עמ' 75).

הכת השלישית קרובה לכת השנייה ביחסה אל הדת, אך רחוקה ממנה בתפיסת הגאולה המקווה ובאמצעים להביאה. אנשי אגודה זו "היו מדוחקי הקץ ומחשבת פיגול של מרידה שלא בזמנה מצאה קן בלבותם להוליכם שולל ולסכן בעליל את הגאולה האמיתית ע"י דבורם הנמהר ופעולתם הנפתלה שלא בשעת הצורך" (עמ' 75).

באופן זה בנה המחבר את המערכת החברתית והדתית של בני העם בגלות בבל כשהוא מביא את פסוקי הנביאים להוכיח את דבריו (עמ' 76). הוא שיער כי רבים מראשי האומה קשרו קשר עם אויבי המלכות הבבלית, וכי דניאל היה בקושרים בשעת המשתה שעשה בלשאצר "להמית אותו ואת שריו וכטוב לבם ביין". הוא הביא את דברי ירמיהו (נא, 39) לבסס את השערתו: "בחמס אשית את משתיהם ושכרתיים למען יעלוזו וישנו שנת עולם ולא יקיצו נאום ה'", וכן בחבקוק (ב, 15): "הוי משקה רעהו..." והוא קשר זאת בסיפור בדניאל על פיסת היד שכתבה על הקיר את גורלו של מלך בבל (עמ' 77).

כך רמז המחבר על ניצחון מלכי הצפון שהכריתו את עריצי בבל והמושלים הפרסיים, היטיבו במיוחד עם ישראל והעניקו להם זכויות מכיוון שאנשי האומה, ובייחוד השרים ושועי העם וחכמי זקני העדה, תמכו בממשלה החדשה וסייעו בפועל בנפילת המלכות הישנה (עמ' 78). בדרך זו הסביר מיזס את פשר הפלא הגדול של יחסו המיוחד של כורש לאומה היהודית. המאמר מצטיין בדרכו ובשיטתו של המחבר לשלב פסוקים מן הנביאים ולהצביע על משמעותם המדינית והרוחנית ב"תרגומם" ובהקשרם למציאות הממשית בתקופה הנדונה, תוך שחזור פני החברה היהודית באותו זמן.

היסטוריה יהודית בשבדיה במאה השבע-עשרה

יהודה ליב לעוויזאהן (לוויזון), רב בשטוקהולם, המשיך גם בגליון זה לכתוב על יהודי שבדיה. המאמר פה נסב על משפחת גרי צדק באותה ארץ.¹⁸ זה סיפור על אברהם גראנבאם (Granbom), שאמו הנוצרית האמינה בברית הישנה, ולפני מותה השביעה את בנה הצעיר שיהגה בספרי התנ"ך, ובפרט בחמישה חומשי תורה. הוא הבטיח לה לעשות כן, אך לאחר פטירתה גודל הילד בידי אחד מנכבדי הארץ, סטענבאק, כבנו. לאחר שנים ראה הבן את אמו בחלום והיא הזכירה לו את בקשתה. הוא התחיל לקרוא בספרי התנ"ך, ואהבת אמונת היהודים נכנסה בלבו. גראנבום ואשתו ומשפחתו התחילו לשמור שבת ולאכול מאכלים כשרים בסתר, ולאחר עימות עם הכנסייה ופולמוס דת עם אחד הכמרים, קיבל רשות מן הקיסר פרידריך לעזוב את מקומו. הוא ומשפחתו הגיעו לאמסטרדם, שם יכלו היהודים לקיים את דתם בחופש מלא. כל בני המשפחה התגיירו, ואחד מבניו, יצחק, חונך כיהודי והיה לרב קהילת "עדת ישורון" באמסטרדם.

בהמשך המאמר מביא המחבר את תולדותיו ומעשיו התרומיים של ר' יצחק, הקינה שנשא עליו המשכיל דוד פרידריכספלד, מחבר הביוגרפיה על נפתלי הירץ ויזל, זכר צדיק, ונוסח המצבה על קברו (עמ' 86-88).

לתולדות מלאכת הדפוס ומדפיסי ספרים בלשון עבר בווינה אחד המאמרים שחרג מן המסגרת הלמדנית המאפיינת חלק גדול של

צרכיהם לפניך (עמ' 44-45). נושא זה העסיק כמה מחוקרי חכמת ישראל באותו פרק זמן.¹⁶

היסטוריה יהודית – תקופת גלות בבל

לא רק התלמוד, אלא תקופת גלות בבל בכללה משכה את חוקרי חכמת ישראל לעיין ולבדוק, לגלות, להבין ולהסביר תופעות מעניינות ביהדות באותה תקופה, ובנושא זה התפרסם מאמרו של פייבל מיזעס (מיזס)¹⁷. המחבר פתח את מאמרו בציון שיבת בבל כ"המאורע הנפלא המתבודד בספרי קורות העולם" שמלך עריץ שמשל על עמים רבים נטה חסד רק לאומת ישורון, לדבריו, "הוא כמעט דבר ניסי יוצא מסדר הטבע ומנהג היומיו" (עמ' 71). כדי להבין את האירוע המיוחד הזה הציע המחבר לעיין במהותה של יהדות בבל באותו זמן.

אך טבעי שאומה במצב מדורדר מבחינה מדינית תהיה מסוכסכת ומפולגת. וכך הבחין מיזס בשלוש כיתות ראשיות באומה כלשהי הנמצאות במצב של שיעבוד. הכת הראשונה "אוחזת בקביעות במנהגי אבותיהם וחקיהם המורשים למו בפרהסיא או בחשאי, מרוב ועוז אהבתם לעמם ארצם ודתם, והם מתרחקים בכל מאי דאפשר מכל צד קירבה וריעות למצוות ונימוסי הממלכה הנוצחת, מעוצם שנאתם ועברתם כי קשתה להצר המשבית ברית חברתם ומדינתם". הכת הזאת, לדעתו, מסוכנת לקיום המלכות החדשה ומתנגדת בתמידות לכל דיני דמלכותא. הכת השנייה, המתנגדת לראשונה, נוקטת את הקיצוניות הפופכה, ובייאוש מן הגאולה היא פונה עורף אל העבר ודוחה את העתיד המקווה, ומתרכזת רק בהווה החולף. אנשיה יוצרים קשר אמיץ עם אויביהם שלחמו בהם, ומוכרים את עמם וארצם בעד כיכר לחם (עמ' 72-73). הכת השלישית עומדת בתווך בין שני הקצוות, וכוללת את "אנשי ההשכלה" המכירים את קורות העולם ויודעים להעריך את מצבם ולכבוש את רגשותיהם, ומחכים לשעת כושר לפרוק את העול מעליהם ולקרא דרוך לעניי עמם (עמ' 73).

מיזס יישם את הבחנתו הכללית הזאת על המצב הרוחני והפוליטי בין היהודים בתקופת גלות בבל, ועל מגמות הפירוד והסכסוכים שהיו קיימים ביניהם, כפי שאפשר לציירם על פי נבואות התוכחה בירמיהו, ביחזקאל, במיכה ובזכריה, והנחמות שבישעיהו, שנסבו על ציר זה: "דברי מוסר ואזהרה נגד מעשי הדור ופלגות הכתות הראשיות השלשה שזכרו" (עמ' 73).

במצב האומה ביהדות בבל הבחין מיזס בשלוש כיתות ראשיות (שאינן זהות לכיתות שהזכיר קודם). הכת הראשונה כללה רבים מן השופטים ועשירי העם, שרים וחלק קטן מהכהנים ומנביאי השקר. הללו איבדו כל תקווה לשוב לציון וטענו שאין אפשרות למרוד בשלטון. "וככה נואשו בעלי הכת המרשעת הזאת בכל תקוות גאולה קרובה הרחוקה אצלם מדעת" (עמ' 73). לדעתו הם היו צבועים וכעבור זמן הסירו את המסווה מעל פניהם ובעטו בחוקי דתם ועברו לחקות את נימוסי הסביבה. אלה מכונים בנבואות בכינויי גנאי, כגון "רשעים, פושעים, אביריילב [...] עם סורר ומכעיס, עוזבי ה' [...] אחיכם שונאים ומנדיכם" (עמ' 74).

הכת השנייה התרכזה בעיקר בדלת העם, ברוב הכהנים ובזקני העדה, ובראשי הקהל ושרי העם. הם נקראו בפי הנביא "כהנה ה' בחירי ה' משרתי אלהים, עבדי ה' יראי ה' מבקשי ה', חרדים לדברו, לימודי ה', רודפי צדק". הם קיימו כל חוק ומשפט ומנהג קבוע ביתר שאת (עמ' 74), והמנהגים העתיקים שקיבלו מאבותיהם היו אצלם "החבילה

יעקב מרמז על יום הדין" (עמ' 149). אלא שהמזמור נכתב לאחר שגברו על האויבים, והוא מתייחס גם לגאולת מצרים. "בחדש" משמעו בחודש הידוע, שהוא חודש האביב, שבו הייתה הגאולה הראשונה, ובהמשך הוא ציין באיזה זמן בחודש – "בכסה", שלפי המפרשים הוא זמן מילוי הלבנה, הוא ט"ו לחודש, והכוונה לחג הפסח (עמ' 148). ושוב, ניפרת במאמר הנטייה לחידוש ולבדיקת המוסכמות תוך בחינה מדוקדקת של המינוח הטקסטואלי.

ענייני דיומא – מצב היהודים בעולם, דיווח שני

דוד גארדאן (גורדון) המשיך לסקור את "מצב בני ישראל וקורותיהם בשנה שעברה", סקירה שהתחיל בה בכרך הראשון. כאן הוא התרכז בהתפתחויות שאירעו בשנה הקודמת.²² פתיחת מאמרו עוסקת תחילה בהישרדות העם בתפוצות הגולה כתוצאה של "הרוח הלאומי" המפעמת בו, בעקבות היאחזו "באוצר סגולתו, והוא: תולדותיו וקורותיו המפליאות אשר תהיינה בקרב לבו עמוק עמוק לנפש חיה, ורוח החיה באופני חייה היא תחייהו לעד ולנצח נצחים". וכל זמן שרגש מופלא זה מפעם בלבו הוא יוסיף להתקיים (עמ' 150). במינוח "הרוח הלאומי" אפשר אולי לראות את השפעת ר' נחמן קרוכמל (רנ"ק) בתפיסת "הרוחני המוחלט" בספרו *מורה נבוכי הזמן*.²³ תכונה זו ייחודית, לדעתו, ללאום היהודי, ומבדילה "את העם הנפלא והנבחר הזה" מעמי קדם שאבדו ונותרו רק כזיכרון בתולדות האנושות. הכותב ייחס תופעה זו להשגחה העליונה: "ומי לא יראה ולא יבין כי אצבע אלהים חרותה על לוח קורות העם הנפלא הזה והמכתב מכתב אלהים הוא" (עמ' 150).

על רקע זה הכותב ציין תופעה שלא הסכים עמה, והיא השאיפה של חוגים מסוימים להיות "ככל הגוים בית ישראל", מכיוון שלדעתם הרוח הלאומית כבר אבדה ואין לעם תוחלת. אלה נקראים "יהודים חדשים" והם רוצים להתבולל בין העמים שבהם הם חיים. אך הם מעטים, והמשכילים והפקחים מפעמת בקרבם הרוח הלאומית (עמ' 151-152). גורדון ציין כי הזמנים החדשים הביאו עמם סובלנות ("אהבת האדם") באירופה והיהודי יכול להיות חבר נאמן "להחברת יושבי ארצו" בלי שייאלץ להסתיר את "רוחו הלאומי" (עמ' 152). אמנם "חרב האמונה" עדיין קיימת בכמה ארצות, ואם כי היא אינה חדה כבעבר עדיין היא נלחמת "עם החכמה ואהבת האדם". קיים אפוא מאבק בין האמונה ובין אהבת האדם, ושתיהן נלחמות על שליטה על "רוח בני האדם בזמן הזה". תוצאות המאבק הזה משפיעות על מצבם המדיני והכללי של היהודים (עמ' 152).

גורדון התחיל את דיווחו בפרוסיה, שבה קיבלו היהודים שוויון זכויות עוד ב-1811, אך בלחץ הנסיבות ובהשפעת המתנגדים ליהודים נמנעו השלטונות מלבצע את הזכויות הללו "וליל קנאת הדת פרש כנפיו על כל עמי אשכנז" (עמ' 153). המצב הוטב ב-1848: "עבר רוח חדש על הארץ וישכנו המים הזדונים", והעמים העניקו זכויות לכל תושביהם וגם ליהודים בכללם, למרות התנגדות השלטונות. עדיין היו גופים שנלחמו "נגד רוח החופש והדרור המדיני", אף כי ראשי הדתות השונות הבינו כי הגבלות היהודים ישפיעו גם עליהם (עמ' 153). הוא דיווח ששר המשפטים עמד להציע לבית הנבחרים לבטל את חוק השבועה שמנעה מיהודים לכהן כשופטים. כן הוא מסר על מינויים נכבדים של יהודים למשרות של פרופסורים למשפטים, לפילוסופיה ולכלכלה באוניברסיטאות (עמ' 154).

באוסטריה הוטב מצב היהודים. הם שירתו בצבא, "נפלו מות גבורים

החומר בככורים הוא מאמרו של מאיר הלוי לעטעריס (לטריס) על התפתחות הדפוס העברי בווינה, ועל המדפיסים והמגיהים העבריים שפעלו בתחום זה של הוצאת הספר העברי והפריודיקה העברית.¹⁹ כידוע היה ללטריס עניין מיוחד בנושא הדפוס: לאביו היה בית דפוס פעיל בזאלקווא, ולטריס עצמו עבד באחד מבתי הדפוס הידועים בווינה, וכן ערך את *הצפירה* ב-1823-1824, ושלוש שנים לפני הדפסת המאמר הזה בככורים הוציא מהדורה שנייה של כרך א' של *המאסף המקורי*. לטריס מתרכז בעיקר בדפוס שהפעיל המדפיס הידוע אנטון אדלר פון שמיד, שבו הועסק המחבר כמגיה, ודבריו מציגים עדות ראיה מתוך התרשמות אישית. שמיד התחיל כשוליה בבית דפוס, ואחר כך התקדם ולמד את לשונות המזרח, ובהמשך רכש את בית הדפוס של מעבידו, פיתח את הדפוס העברי, והוציא לאור מאות כותרים של ספרי קודש, וספרים ביהדות ובהשכלה. הוא העסיק משכילים ידועים כמגיהים ועורכים שהמחבר היה, כאמור, אחד מהם. ביניהם היו שמואל רומאנילי, יהודה ליב בן זאב, שלמה לוויזון, שלום הכהן, ועוד, ואלה קידמו את ההשכלה העברית בווינה ובאימפריה האוסטרו-הונגרית בכללה וסייעו בהחדרת הספר העברי למדף הספרים היהודי.

מלבד ספרי קודש רבים ששמיד הדפיס, הוא יזם יחד עם שלום הכהן את הוצאת *ככורי העתים*, כתב העת של ההשכלה בגליציה, ואחריו את הוצאת *כרם חמד*, כתב העת של חכמת ישראל בגליציה ובאיטליה. לאחר מכן הדפיס פריודיקה נוספת: *ספר בכורי העתים* (1844), *בכורי העתים החדשים* (1845), ועוד. כן הדפיס ספרי השכלה רבים. בספרות יפה הוציא לאור את *גמול עתליה* לדוד פראנקו מנדיס, את *מלוכת שאול* ליוסף האפרתי, ובחינוך, את ספרו של נפתלי הירץ ויזל *דברי שלום ואמת* במהדורה חדשה תחת הכותרת *מכתבים שונים*, וכן הדפיס את ספרו הלשוני *לבנון*, הקרוי גם *גן נעול*. שמיד קיבל את הוקרה ותואר אצולה מן הקיסר על פעולתו למען ארצו בתחום הדפוס.²⁰ מאות הספרים שפרסם הוסיפו מדפים שלמים בספרייה העברית – ספרי קודש וספרות השכלה – של המאה התשע-עשרה. לטריס מעריך את תרומתם של המדפיסים הנכריים: "בעלי מלאכת הדפוס, ומהם רבים אשר לא מבני ישראל המה [...] הרבו כבוד ישראל בספרים יקרים אשר הוציאו לאור [...] ועזר לא מעט היו לנו לבל תאבד האמונה ולבל תתבלע חכמת עם עולם בשטף הזמן" (עמ' 20).

פרשנות המקרא – תהלים

אחד המאמרים המעטים בפרשנות המקרא נדפס בכרך זה, והוא מאמר חדשני על מזמורי התהלים המיוחסים לאסף מאת המביא לבית הדפוס, מאיר איש שלום (פריעדמאן).²¹ המחבר קבע שאסף הוזכר בין הלוויים בימי דוד ואף בין עולי הגולה, וראוי לברר את זמנם של החיבורים המיוחסים לאסף. שניים מתוך י"א מזמורים המיוחסים לו (עג עד פג) הם מאת אסף קדום יותר, שהמחבר מיקם אותו בימי השופטים בגלל ההתייחסות ליוסף, לאפרים, לבנימין ולמנשה בפרק פ (עמ' 147-148). על כן הוא הסביר את פרק פא באותו הקשר, ובמיוחד את הפסוקים הידועים "תקעו בחדש שופר בכסה ליום חגנו". הוא דחה את הפירוש המקובל שהכוונה ליום הזיכרון שנקבע בגמרא על סמך הדרש, וטען שעל "יום הזיכרון" לא נאמר בתורה שהוא חג ובפסוק נאמר "ליום חגנו". זאת ועוד, תקיעת שופר בזמן הבית הייתה בכל החגים והמועדים וראשי החודשים. תפיסת "יום הדין" כיום הזיכרון היא מאוחרת ואף בימי התנאים נחלקו על כך. על כן, "לא יתכן שמליצת משפט לאלהי

כי ראויים לשבח אנשי השם רוטשילד, מונטיפיורי וגינצבורג, שתמכו במפעלי יצירה עבריים שונים (עמ' 177). בין הספרים שהוציאה חברת מקיצי נרדמים היו **פחד יצחק**, וספר **תשובות הגאונים**, ס' **עט סופר**, ו**דיואן ר' יהודה הלוי**, כולל ט"ו שירים עם הקדמה והערות מאת שד"ל (עמ' 178-179).

שני מורים מבית המדרש בווינה הוציאו לאור ספרים מספרות חז"ל. אייזיק וייס פרסם את המכילתא ומאיר איש שלום (פרידמאן) הוציא את **ספרי דבי רב** עם פירושיהם (עמ' 180-181). המבקר ציין לשבח את כתיבתו הברורה של וייס, המושכת את הקורא להמשיך ולהגות בנושא הנדון. הוא ראה בתכונה זו את יתרונו של וייס ושל מחברים מן האסכולה של ש"ר, "אבי המבקרים בזמננו", בהשוואה לסופרי אשכנז, שמיעטו לכתוב בעברית משום זלזולם בשפה, כי במזרח אירופה הסופרים העבריים כתבו ספרות יפה ולא הצטמצמו רק לחכמת ישראל (עמ' 183). הוא סקר את פרקי המבוא של וייס וסיכם כי "שני הספרים האלה, ספרי ומכילתא, אשר יצאו בשנה זו לאור הם כשני צנתרות זהב בליטראטור של חז"ל" (עמ' 184).

בין הספרים האחרים הוא הזכיר את ס' **מעשה אפד** על דקדוק הלשון, בלוויית הערותיו של שד"ל. בספרות יפה הוא הזכיר את **בן אבויה** ללטרס, ספר יובל לכבוד מאנהיימר בהשתתפות חשובי הסופרים, הרמן **אהבת ציון** "להמליץ הנשגב" מאפו, **כנור דוד** למיצקון, שהוא העריך את כתיבתו וניתח אחד משיריו, ועוד (עמ' 185-186, 188-190). הוא המשיך לסקור את כתבי העת, ובהם השבועונים: **המגיד**, **המבשר**, **הכרמל**, **המליץ**; הירחונים: **החבצלת**, **הלבנון**; השנתונים: **כוכבי יצחק**, **ישורון**, **אוצר נחמד**, **בכורים**, וכן ההוצאה החדשה של **המאסף** הראשון לשנת תקמ"ד של לטרס, שהוא פירט את תוכנו ואת חשיבותו בתולדות ההשכלה, ואת תרומתו של לטרס עצמו בביוגרפיה על יצחק אייכל, עורך **המאסף** ופעיל השכלה (עמ' 190, 193), והוסיף הערות על תוכנם של כמה מכתבי העת האלה (עמ' 191-197). בסיום סקירתו התנצל העורך על הערותיו הכלליות על עניינים הנוגעים לספרות זו, והביע את תקוותו כי הקוראים ימצאו "תועלת ועונג גם יחד" בדעותיו. תקווה זו נתנה לו אומץ "לדבר כאשר עם לבבנו, לשבט או לחסד" (עמ' 197).

שירה – פיוט

בתחום השירה פרסם אהרן יעללינעק (ילינק) פיוט שמצא בכתב יד ישן, והוא תחינה לר' דניאל בר יחיאל, ששמו מופיע באקרוסטיכון,²⁵ וגבריאל פולאק פרסם פתיחה שנייה בת שמונה עמודים לספר **חכמת שלמה** מאת "החכם המשורר הנשגב" נפתלי הירץ וויזל, שמצא באוצר הספרים באמסטרדם, אשר "לא ראתה אור הדפוס עד היום"²⁶. בהערה העיר המו"ל על דרכו של ויזל בשיר "בלי משקל וחרוז כדרכו בשירו 'סוחר אתה מנכבדי ארץ', **המאסף** תקמ"ד". לדעתו גרסה זו של השיר מוקדמת לגרסה שנדפסה בספר, ושבה ויזל עדיין מאמין ללא כל פקפוק כי מחבר הספר הוא שלמה, ואילו בגרסה שנדפסה בספר הוא כבר "מסתפק בדבר" (עמ' 210).

ספרות יפה – סיפור

בסוף הכרך פרסם העורך נפתלי קעללער סיפור מקורי על חיי היהודים בגליציה.²⁷ זהו סיפור ארוך, בן 32 עמוד, שגיבוריו הצעירים מתמודדים עם מציאות החיים ומתעמתים עם בעיות קיומיות וחברתיות הקשורות

על שדה הקטל", ואחרים הגיעו אף למשרות נכבדות בצבא. ראשי המחוזות באוסטריה נטו להיטיב עם היהודים (עמ' 155). ביתר ארצות אשכנז ניכרו אותות לטובת היהודים. בווירטנברג קיבלו היהודים שוויון זכויות ובוטלו חוקים המגבילים אותם (עמ' 155). בשווייץ העניקו זכויות מלאות ליהודים מצרפת, בלחץ הסכם מסחרי שכרתו עם צרפת, בעוד ליהודים ילידי שווייץ לא ניתנו זכויות מלאות, ורק יהודים תושבי מחוז אחד קיבלו זכויות. באיטליה החדשה "ינוסו מיום ליום צללי החושך אשר כסו ימים רבים את פני הארץ ושמש צדקה ודרור הולכת ומאירה גם לישראל" (עמ' 156). דלתות בתי הספר נפתחו גם לילדי בני ישראל, ויהודי נתמנה להיות שופט, וכן נתמנו יהודים למרצים באוניברסיטה. רק ברומא, הנשלטת בידי האפיפיור, "מצב בני נורא מאד". היה מקרה דומה להטבלת הילד אדגרדו מוראטארה היהודי לנצרות – שאותו הזכיר בדיווח בכרך הקודם – גם ברומא (עמ' 157). בצרפת היה ליהודים חופש מלא. ב-1848 נתמנה אדולף כרמיה לשר בממשלה, וגם בממלכת נפולאון השלישי כיהן יהודי בממשלה. החוקר שלמה מונק נבחר לחבר האקדמיה בפריס ומונה לפרופסור במקום ארנסט רנאן (עמ' 158). שנים אחדות לפני דיווחו נוסדה חברת כל ישראל חברים התומכת בבתי ספר יהודיים בארצות המזרח ופועלת למען היהודים (עמ' 159-161). ברוסיה ניכר שיפור במצב היהודים תחת שלטונו של הצאר אלכסנדר. ערים שהיו סגורות ליהודים נפתחו עתה לפניהם, והממשלה התעניינה בקידום החינוך היהודי. הוקמה חברת מרבי ההשכלה בישראל יושבי רוסלאנד, ובראשה עמד הגביר 'גינצבורג. החברה דאגה להדפסת ספרים ולהפצת ההשכלה (עמ' 162). אך המחבר דיווח על התנגדות חוגים חסידיים לכל התקדמות בהשכלה ובחכמה, והעיר על חשיבות שיפור החינוך היהודי. עם "הטבת סדר חנוך הבנים [...] ינוסו הצללים ורפא לישראל, כי דור ההשכלה הוא עמוד האש ההולך ואור לדור ההצלחה" (עמ' 163-164).

הוא ציין שינויים לטובה במצבם של יהודי יוון, דנמרק, מולדובה, אך דיווח על המצב החמור בסרביה (עמ' 164-165). בתורכיה הסולטאן נטה חסד ליהודים (עמ' 167-168), במרוקו נאלץ משה מונטיפיורי להתערב לטובת היהודים אצל הסולטאן, וגורדון הביא את הנוסח המלא של מכתבו (עמ' 170-171). בתוניסיה היה מרד נגד המלך והמורדים עשו פרעות ביהודים (עמ' 172-173). בממלכת פרס "גורל בני ישראל רע ומר מאד" (עמ' 174). הוא גם מסר שנוצר קשר עם יהודי קוצ'ין (על פי דיווח **בה מגיד**), "אלה שרידי עשרת שבטים האובדים" (עמ' 175). גורדון סיים את דיווחו על "הקשר המאחד את ישראל [ה]הולך וחזק מיום ליום. גם זאת לנו לעדה כי יש אחרית לתקותנו ותוחלתו לא תכרת ודבר ד' יקום לעולם" (עמ' 175). כפי שהערנו על מאמרו בכרך א, דיווחו נדרש לביטויי לשון מכלילים לציון מצבם של היהודים: "מורדי האור ושונאי החופשה המדינית", מלחמת האור והחושך" (עמ' 154), "צללי החושך", "האור וההשכלה", וכדומה (עמ' 156).

רצונות על ספרים חדשים

המדור שהכין העורך בכרך א, ובו הודעות על ספרים חדשים, נכלל גם בכרך ב.²⁸ במאמר ארוך ומפורט, באותיות פטיט, סקר העורך את הנעשה בעולם הספר העברי באותה שנה. תחילה הוא ציין את ייסודה של חברת מקיצי נרדמים על ידי אליעזר ליפמאן זילבערמאן, עורך **המגיד**, שנועדה "להעיר את הספרים ישני אדמת עפר הביבליוטעקען מתרדמתם ולתת להם רוח חיים, לחיות ולהחיות" (עמ' 176), וציין

על העמדת הפנים של "הצדיקים".

המחבר הביא כמוטו לסיפור בית משירו של שלום הכהן "חלי אהבה" שנדפס במלואו בהצפירה (תקפ"ג), על צביעותם של בני אדם בנישואין, המסכם את עיקר הסיפור: "אשה כי תארש לא יפיה תִּפְסֵף, / באשת חן אשת חיל ימעלו מַעַל, / הון בהון יתחתן, כסף אהב כסף, / רכוש נתן לַשָּׁגֵל וזהב עשו לְבַעַל".²⁹

הערות

- 1 "בכורים לשנת ה' תרכ"ו מחברת אגרת מאמרים לתועלת ולשעשועי נפש כל אוהב חכמת ישראל ושפתנו הקדושה מאת החכמים" [...] ומאת המוציא לאור נפתלי קעללער. שנה שניה [שער כרך ב] / [המערכת]. בכורים, ב, תרכ"ה, בראש הכרך המקורי. משתתפי הכרך רשומים בעמוד השער: "מאיר איש שלום, ד' אפפענהיים, דוד גארדאן, אלעזר הורוויץ, היילפרין ז"ל, א"ה ווייס, אהרן יעללינעק, ל' לעוויזאהן, מ"ה לעטעריס, פייבל מיזעס, גבריאל פאלק, יעקב רייפמאן, זלמן שטערן".
- 2 "אל הנכבדים כותבי וקוראי הבכורים" [מאמר המוציא לאור] / מאיר איש שלום, בכורים, ב, תרכ"ה, עמ' [III] עמוד לא ממוספר בראש הכרך. ראו להלן מאמרו של לטריס. עוד על איש שלום, ראו קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, א, מרחביה תשכ"ה, עמ' 98 (להלן: קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, א), וכן, גפני, פשוטה של משנה, עמ' 303.
- 3 "Empfehlung" [המלצה; הצעה] / Ad Jellinek. בכורים, שם, עמ' [III] עמוד לא ממוספר בראש הכרך.
- 4 "ציון ליקר רוח [...] נפתלי קעללער אשר בלא יומו נאסף אל עמיו" [מאמר הערכה] / מה"ל שם, XX-XVI.
- 5 "אל הקוראים" [מאמר העורך] / נפתלי קעללער. שם, עמ' [VI-IV], עמודים לא ממוספרים בראש הכרך.
- 6 "רגלא דאמוראי מזכרת ימי המות (Sterbetage) דקדושין] עליון רבנים ומורי העם" / זלמן שטערן. שם, עמ' [XV-IX] עמודים לא ממוספרים בראש הכרך.
- 7 "מנהג הזכרת נשמות" [מאמר] / זלמן שטערן. שם, עמ' XV-XIV.
- 8 "תפלה" / אלעזר הלוי איש-הורוויץ. שם, עמ' 197-199.
- 9 "צ'נים לנפשות אנשי מופת מבני עמנו אשר הלכו לעולמם בשנה זו" [פטירות] / המוציא לאור. שם, עמ' 89-129.
- 10 א. "קורות סדר הלמוד בשלש מאות שנים שלפני הרמב"ן" ב. "האשכנזים והפולנים" [מאמר] / אהרן יעללינעק. שם, עמ' 1-19; המשך מאמרו שנדפס בכרך א (בכורים, א, תרכ"ד, עמ' 26-1). עוד על הפלפול, ראו, גפני, פשוטה של משנה, עמ' 133 ואילך.
- 11 "תלמוד לומד ומלמד דבר בעתו על דבר הענינים הנחוצים לשים עין בוחנת עליהם בלמוד התלמוד" [מאמר] / אייזק הירש ווייס. בכורים, ב, תרכ"ה, עמ' 58-46. ראו ספרו דור דור ודורשיו.
- 12 על סמכות הסבוראים להוסיף ולגרוע מדברי התלמוד נדפסו בציון כמה מאמרים: "דברי הרב מהור"ר יוסף אויב" [מאמר] / יוסף אויב. ציון, א, ניסן תר"א, עמ' 107-109. "תשובות לשאלות העורך", ציון, א, תשרי תר"א, עמ' 5-4. תשרי, תר"א, עמ' 24. חשוון, תר"א, "בעניין סמכות הסבוראים להוסיף דבר או לגרוע מדברי התלמוד" [תשובה לשאלות בעניין סמכות הסבוראים] [הערה] / איש מתושבי גאליציען. ציון, א, ניסן תר"א, עמ' 108-109. [תשובה לשאלות בעניין סמכות הסבוראים] [הערה] / משה העס. שם, עמ' 109.
- 13 "כבוד חכמים ינחלו" [מאמר] / פנחס מענדל היילפרין. בכורים, ב, תרכ"ה, עמ' 130-147. על הלפרן ראו קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, א, עמ' 616. ספרו, תשובות באנשי און, האלדהיים וריעיו, פרנקפורט תר"ה, נכתב בפסבדונים ס.מ.ן.
- 14 "תכונת בתי כנסיות ובתי מדרשות אשר היו בימי בעלי התלמוד ז"ל" [מאמר] / יעקב רייפמאן. בכורים, שם, עמ' 66-71.

בחברה היהודית, מנהגיה ואורחות חייה. מהם משכילים, מהם פשוטי עם ומהם מתחזים לחסידים ולצדיקים ומוליקים שולל את ההמון הסכל. הגיבורים דנים בנושאי ההשכלה העומדים ברומו של עולם, כגון נישואי בוסר, החינוך היהודי הקלוקל, שאיפת השינוי והתיקונים, ביקורת החסידים והחסידות, ובחלקם הם גם חווים את הנושאים האלה על גופם. גיבורי הסיפור מוצגים לפני הקורא, המוזמן להצטרף אל המספר ולהכירם מקרוב. שלמה בן ה-17 הוא בנו של איש עשיר שאמו מתה ודבורה אחותו דואגת לענייני הבית. מרדכי, בן ה-18, שאביו ירד מנכסיו, הוא מורהו של שלמה, שאינו מצטיין בלימודיו. מרדכי עצמו עושה חיל בלימודיו ובין חבריו היה יהודה, "חכם ונבון דבר בשפה עבריה וספריה לו יד ושם גם בלשונות אחרות לקרוא ולכתוב בהן, גם השכיל בתהלכות עולם וידע להטיב דרכו כטוב בעיני אלהים ואדם" (עמ' 215). יהודה שואף ללמוד בבית המדרש לרבנים בברסלוי, לשבת על כס הרבנות ולתקן את מנהגי העדה ואת החינוך. מרדכי מטיל ספק ביכולת הרבנים להכניס שינויים בחיי עדתם. מרדכי מתנגד לנישואי בוסר, אך נאלץ להיענות לאביו הדורש ממנו להינשא לצרעה, בתו של גרשון, יהודי עשיר שהבטיח כתמורה להשיב לאביו את רכושו שאבד לו. בינתיים פוגש מרדכי את דבורה, אחותו של שלמה, "יפת תואר וטובת שכל, לה לב יודע דעת וטוב טעם בדרכי החיים [...] ידעה לקרוא ולכתוב בשפת הארץ, בשפת אשכנז וצרפת" (עמ' 219), שנישאה לנישואי בוסר ואינה מאושרת, ומוצאת אוזן קשבת וידידות משכילית באישיותו של מרדכי, "ואהבתה למרדכי כאש עצורה בעצמותיה" (עמ' 222). המספר עובר למסלול אחר של הסיפור ומספר על חזן ומשוררים, יוסל והירשל ושני רעיהם, המעמידים פנים של צדיק וחסידיו, נקלעים לכפרו של גרשון ומוזמנים לחתונה בתו עם מרדכי. ביום החתונה מזהה מרדכי את הירשל המוכר לו כחזן, אך אינו מגלה "למחותרים" את התרמית בתנאי שהירשל יסייע בידו להשתחרר מנישואין כפויים אלה, ויודיע לכולם כי גילה סוד כמוס, ושמע "בשמים בסוד שרפי יה כי לא יאמרו 'קשר' לברית הזאת" (עמ' 235). ואכן, בדרשה בסעודת המצווה גילה "הצדיק" כי בעולמות העליונים לא אמרו "לדבק טוב". "הצדיק" קיבל את שכרו גם בעד ספר הכריתות, ומרדכי הביא לבית אביו את דמי הנדוניה שקיבל, 500 שקל כסף, וקנה את חלקת השדה והבית אשר גר בו ושתי פרות שמנות, ולמחרת עזב מרדכי את הכפר "ואיננו!" (עמ' 237).

עשר שנים לאחר מכן, "דאקטאר מאקס גרינבוים" הוא "לאנדעסאדוואקאט" (עמ' 238), ולפניו מופיע שלמה, שירד מנכסיו, ועתה תובע את אחותו לדין, אך הדוקטור, הוא מרדכי, יוצא לעזרת דבורה, שלא מעלה מעל (עמ' 239), ומציג את עצמו לפניו, והוא נכון עתה לשאתה לאשה, "מצאתי היום את שאהבה נפשי!" (עמ' 242). הסיפור מסתיים באחרית דבר. הזוג בא לבקר את הוריו של מרדכי, ומשם הם נוסעים לכפר של גרשון, שבינתיים ירד מנכסיו, וחייב לשלם לאדוני הכפר 500 כסף. מרדכי משאיר מכתב ובו אלף כסף, כהחזר תשלום בריבית על שלקח מהם במרמה 500 כסף וגירש את צרעה (עמ' 243).

הסיפור כתוב בסגנון שוטף, גדוש תיאורים ואפיוני הדמויות. הדמויות המשכיליות מתוארות על פי הנוסחים המקובלים בהשכלה, ואף שמו של מרדכי מקובל כשם של משכיל שעתיד לעלות לגדולה, כבסיפורו של בראנדשטטר, "מרדכי קיזאוויץ".²⁸ העלילה מסתבכת עם עליות ומורדות בחיי אנשים, ושואבת מן הסאטירה האנטי חסידית

- 15 "מאמר על תפלה קצרה של רבי יהושע" [מאמר] / דוד אפפענהיים. שם, עמ' 38-45. על דוד אופנהיים ראו קרסל, **לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים**, א, עמ' 46. על דיון בפרשת ה"עיבור" באותה תקופה ראו גפני, **פשוטה של משנה**, עמ' 159-162. וכן ראו מאמר **בהחלוצי** "על פירוש פרשת העיבור, חקירות חדשות" [באגדות ישנות] [מאמר] / מרדכי דובש. **החלוצי**, ב, תרי"ג, עמ' 101-105.
- 16 ראו גפני, שם, עמ' 67, כגון שי"ר ואברהם קרוכמאל ומאמריהם **בהחלוצי**.
- 17 "גלות בבל" [מאמר] / פייבל מיזעס. **בכורים**, ב, תרכ"ה, עמ' 71-78.
- 18 "משפחת גירי צדק ממדינת שוועדען" [מאמר] / יהודה ליב לעוויזאהן. שם, עמ' 78-88. תולדות המשפחה על פי כתב יד שמסר המשורר והעורך שמואל מולדר מאמשטרדם למחבר, שנדפס בלשונויות אחרות בכתבי עת נוספים.
- 19 "דברים אחדים הנוגעים לתולדות מלאכת הדפוס ומדפיסי ספרים בלשון עבר בקרית מלך רב וויען הבירה במשך שמונים שנה האחרונות" [מאמר] / מאיר הלוי לעטעריס. שם, עמ' 20-38.
- 20 מסרתי לדפוס מאמר על שמיד, "המלבה"ד הנוכרי אנטון שמיד – מדפיס ספרי קודש וספרי השכלה", שיידפס בקרוב.
- 21 "מאיר נתיב בשנים מי"א מזמורים המיוחסים לאסף והם מזמור פ' ופ"א" [מאמר פרשנות] / מאיר איש שלום (פריעדמאן). **בכורים**, ב, תרכ"ה, עמ' 147-149.
- 22 "שימת עין על מצב בני ישראל וקורותיהם בשנה שעברה" [ענייני דיומא] / דוד גארדאן. שם, עמ' 149-175.
- 23 נחמן הכהן קרוכמאל, **מורה נבוכי הזמן**, ורשה תרנ"ח, עמ' 28-29. מהד' ראשונה יצאה בלמברג ב-1851.
- 24 "שימת עין על ספרים חדשים שיצאו לאור בשנה זו" [מאמרי ביקורת ספרים] / המוציא לאור. **בכורים**, ב, תרכ"ה, עמ' 175-197.
- 25 "תחינה לר' דניאל בר יחיאל" [פיוט] / אהרן יעללינעק [מלבה"ד]. שם, עמ' 199-201.
- 26 "פתחה שניה לספר חכמת שלמה" [שיר] / נפתלי הירץ וויזל. שם, עמ' 201-211.
- 27 "דבק לאיטוב. תמונה מחיי בני ישראל בארץ גאליציען" [סיפור] / נפתלי קעללער. שם, עמ' 211-243.
- 28 מ"ד בראנדשטעטער, "מרדכי קיזאוויטץ. נאוועללע", **השחר**, א, חלק שני, חוב' ז, תרכ"ט, עמ' 17-31. **כל ספורי מ. ד. בראנדשטעטער**, א, קראקא, תרנ"ה (הוצאה שנייה, מהדורת צילום), תל-אביב תשכ"ח, עמ' 24-3; וראו מאמרו של ח' שמרוק, "השם המשמעותי מרדכי-מארקוס: גלגולו הספרותי של אידיאל חברתי", **תרביץ**, כ"ט (תש"ך), עמ' 76-98.
- 29 "חלי אהבה" [שיר] / שלום הכהן. **הצפירה**, א, 1824 [תקפ"ג], עמ' מג. השיר נדפס פה בשינויי פיסוק קלים.